Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби“ журналына әлавә

1984 2

CS CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси

АПРЕЛ—ИЈУН
1984
№ 2 (118)

(МЕТОДИК МӘЧМУӘ)
Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә

МҮНДӘРИЧАТ

60 ил халг маарифинин хидмәтиндә 3
Р. Абдуллајев — Јени дәрс или, јени вәзифәләр 7

Методика вә иш тәчрүбәси

Ә. Әфәндизадә — Инша јазылары тәкмилләшдирмәк үзрә ишин сәмәрәли тәшкили јоллары 12
Ш. Микајылов — Әдәбијјат дәрсләриндә гисми ахтарычылыг методундан истифадә 18
З. Әлијева — Илјас Әфәндијевин «Хәнчәр» һекајәсинин тәдриси . 22
Ә. Рәһимова — Азәрбајчан дили дәрсләринин оптималлашдырылмасынын бә'зи мәсәләләри 27
Ә. Аббасов — Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дилиндә тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрин хүсусијјәтләри һаггында 32
Т. Оручов — «Вагиф» пјесиндә новаторлуғун өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән 37
Ә. Мәммәдов — Азәрбајчан дили үзрә инша јазыларын апарылмасы тәчрүбәсиндән 40
Ш. Бағырова — Гијаби мәктәбдә әдәбијјатдан ичмал мөвзуларын тәдриси тәчрүбәсиндән 42

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк.

З. Абдуллајев — Б. Ваһабзадәнин лирикасынын өјрәдилмәсинә даир 45
М. Бахшәлијев — Сабирин әсәрләриндә тә'лим-тәрбијә мәсәләләринин гојулушу 51

Нәзәри гејдләр

З. Гурбанов — Лексик паралелизмләр һаггында 53
Ә. Гулијев — Ашыг Әләскәрин дилиндә түркмәншәли лексик архаизмләр 56
К. Ахундова — Тапмачаларда јарымчыг чүмләләрин типләри һаггында 58
Г. Талыбов — Фе'лләрин сөз јарадычылығында ролу . . . 61

Бизим иш јолдашларымыз

Д. Абдуллајев — Шам јанса... 64

Консултасија

Һ. Мирзәјев — Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы (II—V синифләр үзрә) . . . 67

© «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» № 2, 1984.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЕДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — орган Министерства просвещения
Азербайджанская ССР. № 2 (118). 1984.

СОДЕРЖАНИЕ

60 лет в службе народному просвещению 3
Р. Абдуллаев — Новый учебный год, новые задачи . . . 7

Методика и опыт работы

А. Эфендизаде — Пути эффективной организации работы по совершенствованию письменных сочинений 12
Ш. Микаилов — Использование частичного поискового метода на уроках литературы 18
З. Алиева — Преподавание рассказа «Ханджар» Ильяса Эфендиева 22
А. Рагимова — Некоторые вопросы оптимизации уроков азербайджанского языка 27
А. Аббасов — Об особенностях усовершенствованных учебников азербайджанского языка для русских школ 32
Т. Оруджев — Из опыта обучения новаторству по пьесе «Вагиф» 37
А. Мамедов — Из опыта проведения письменных сочинений по азербайджанскому языку 40
Ш. Багирова — Из опыта преподавания обзорных тем по литературе в заочной школе 42

В помощь самообразования учителя

З. Абдуллаев — Об обучении лирики Б. Вагабзаде . . . 45
М. Бахшалиев — Постановка учебно-воспитательных вопросов в произведениях М. А. Сабира 51

Теоретические заметки

З. Курбанов — О лексических параллелизмах 53
А. Кулиев — Лексические архаизмы турецкого происхождения в языке ашуга Алескера 56
Г. Ахундова — О типах неполных предложений в загадках . 58
Г. Талыбов — Роль глаголов в словообразовании . . . 61

Наши коллеги

Д. Абдуллаев — Если свеча горит... 64

Консультация

Г. Мирзоев — Планирование программного материала по азербайджанскому языку для русских школ (по II—V классах) . . 67

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 58.
Телефоны: 93-13-45, 32-37-33.

CamScanner ile tarandı

Город Баку, издательство «Коммунист» ЦК КП Азербайджана.

60 ИЛ ХАЛГ МААРИФИНИН ХИДМӘТИНДӘ

Бу јахынларда республикамызын елми-педагожи ичтимаијјәти «Азәрбајчан мәктәби» журналынын 60 јашыны тәнтәнәли бир шәраитдә гејд етди. 60 илдир ки, бу журнал Азәрбајчан халг маарифинин, елми-педагожи фикрин инкишафына әвәзсиз хидмәт көстәрир, чохминли мүәллим ордумуза мә'нәви гида верир, партија вә һөкумәтимизин халг маарифи саһәсиндәки тәдбирләрини һәјата кечирмәкдә гүдрәтли бир васитә ролуну ојнајыр. 60 илдир ки, бу журналын сајсыз-һесабсыз охучулары онун һәр нөмрәсини интизарла көзләјир, ондан даима өјрәнир, фајдаланыр, јени гүввәт алырлар.

Республикамызда јеканә елми-нәзәри-педагожи журнал олан «Азәрбајчан мәктәби» журналы фәалијјәтә башладығы илк вахтлардан халг маарифинин инкишаф етдирилмәсинә даир марксизм-ленинизм идејаларынын, тарихдә көрүнмәмиш јени совет тәһсил системинин јаранмасы — савадсызлығын ләғви, мәдәни ингилабын һәјата кечирилмәси, үмуми ичбари ибтидаи, једдииллик, сәккизиллик вә орта тәһсилин тәдричән тәтбиги, јетишмәкдә олан нәслин идеја-сијаси, мә'нәви-естетик, физики, әмәк тәрбијәси ишинин јеринә јетирилмәси саһәсиндә партија вә һөкумәтимиз тәрәфиндән ирәли сүрүлән вәзифәләрин һәјата кечирилмәсиндә билаваситә вә фәал сурәтдә иштирак етмиш, мәдәнијјәтин, елм вә техниканын инкишаф сәвијјәсинә мүвафиг сурәтдә тә'лим-тәрбијә просесинин тәшкилиндә мүәллимләрә вә халг маарифи ишчиләринә јахындан көмәк көстәрмишдир.

Журнал халг маарифи мәсәләләринә даир марксизм-ленинизм идејаларыны, көркәмли дөвләт хадимләриндән Н. Қ. Крупскаја, М. И. Қалинин, А. В. Луначарски вә Н. Нәримановун, мәшһур педагоглардан А. С. Макаренко, В. А. Сухомлински, С. Т. Шатски вә башгаларынын педагожи көрүшләрини ардычыл сурәтдә шәрһ вә тәблиғ етмишдир. Онун сәһифәләриндә В. П. Разумовски, А. О. Маковелски, П. П. Фредолин, Б. Б. Қомаровски кими мәшһур алимләрин, ССРИ ПЕА-нын академикләри М. М. Меһдизадә, Ј. Қ. Бабански, Е. И. Моносзон, М. И. Махмутов, Д. Б. Елконин, П. М. Јакобсон, А. В. Петровскинин, һәмчинин Азәрбајчанын көркәмли педагог вә психологларындан М. Мурадханов, А. Аббасзадә, Ә. Зәкујев, Ә. Сејидов, Н. Қазымов, Ә. Әлизадә, Ә. Бајрамов вә б., ССРИ вә Азәрбајчан ССР маариф назирликләринин, јерли халг маариф органларынын мәс'ул ишчиләринин, мәктәб рәһбәрләри вә мүәллимләрин, мәктәбәгәдәр вә мәктәбдәнкәнар тәрбијә мүәссисәләри ишчиләринин, рәһбәр партија, совет, комсомол ишчиләринин мәгаләләри дәрч олунмушдур.

Педагокика вә психолокија саһәсиндә апарылан јени тәдгигатларын тәблиғиндә габагчыл педагожи тәчрүбәнин үмумиләшдирилиб јајылмасында журнал бөјүк рол ојнајыр. Мүнтәзәм сурәтдә кечирилән Үмумиттифаг вә республика елми-практик конфрансларында халг маарифинин актуал мәсәләләринә даир педагожи ишчиләрин фајдалы мә'рузә вә чыхышлары, педагожи мүһазирәләрдә охунмуш ән јахшы мә'рузәләр бүтүнлүклә, јахуд ихтисарла журналда вә ја онун мәчмуәләриндә чап олунур.

Елм вә техниканын чошғун тәрәггиси илә әлагәдар олараг тәдрис планы вә програмлары, дәрсликләр вә тәдрис-методик васитә дә мүнтәзәм сурәтдә јениләшдирилир вә тәкмилләшдирилир. Белә шәраитдә тәһсилин јени мәзмунунун мәнимсәнилмәсиндә вә тә'лим-тәрбијә просесинин сәмәрәли тәшкилиндә, тә'лим-тәрбијәнин мүтәрәгги метод вә үсулларынын мүвәффәгијјәтлә тәтбигиндә журнал педагожи ишчиләрин бүтүн категоријаларына методик көмәк көстәрир.

Азәрбајчанын көркәмли маарифчиләринин вә алимләринин педагожи ирсинин ашкара чыхарылыб тәблиғ едилмәси саһәсиндә журнал бөјүк вә фајдалы иш апарыр. Бу материаллар чох кениш педагожи ичтимаијјәт үчүн јеканә мәнбәјә чеврилир.

Мәктәб гаршысында дуран мүрәккәб вә мүһүм вәзифәләрин мүвәффәгијјәтли һәллиндә мәктәб, аилә вә ичтимаијјәтин, әмәк коллективләринин сә'јләринин бирләшдирилмәси саһәсиндә журнал мәгсәдјөнлү иш апарыр.

Журнал нәшрә башлајан илк илләрдән «Әдәбијјат мүәллимләринә көмәк», «Дил мүәллимләринә көмәк» рубрикалары ачмыш, јени тә'лим үсуллары, јени програмларла ишләмәк гајдалары һаггында мүнтәзәм мәгаләләр дәрч етмишдир. Бу рубрикалар алтында классик Азәрбајчан әдәбијјаты, Азәрбајчан совет әдәбијјаты, һәмчинин рус классикләринин һәјат вә јарадычылығы, мәктәбдә әдәбијјатын өјрәдилмәси, дил дәрсләринин тәшкили вә с. мөвзуларда мәгаләләрин јени совет мәктәбиндә ишләјән дил вә әдәбијјат мүәллимләринә чох бөјүк фајдасы олмушдур. Алимләримиздән Б. Чобанзадәнин «Ибтидаи мәктәбләрдә грамер дәрсләри» (1932, № 4—5), Ә. Дәмирчизадәнин «Дилин әмәлә кәлмәси» (1932, № 10), Һејдәр Һүсејновун, А. Бакыхановун Һәсән бәј Зәрдаби һаггындакы мәгаләләри (1944), Чәфәр Хәнданын әдәбијјат нәзәријјәси мәсәләләринә һәср олунан мәгаләләри (1939, № 10 1940, № 1), Һ. Араслынын «Низаминин һәјат вә јарадычылығы» (1953 № 12), Әлјар Гарабағлынын «А. С. Пушкинин «Јевкени Онекин» мәнзум романынын тәдриси» (1939, № 10), «Вәтән мүһарибәси илләриндә әдәбијјат үзрә синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар ишләр» (1943, № 1), М. Ширәлијевин, Ф. Гасымзадәнин, С. Вурғунун, Микајыл Рзагулузадәнин мәгаләләри бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

40-чы илләрдән башлајараг журналда Н. Кәнчәви һаггында мүнтәзәм мәгаләләр верилмиш вә бу ән'әнә инди дә давам етдирилмәкдәдир. 1940-чы илин биринчи нөмрәсиндә «Азәрбајчанын даһи шаири» башлығы алтында верилән мәгаләдә Низами Кәнчәвинин анадан олмасынын 800 иллијинин бајрам едилмәсинин үмумдүнја әһәмијјәтиндән бәһс едилир вә шаирин әсәрләринин өјрәдилмәси јоллары көстәрилир. Журналда рус јазычыларындан А. С. Пушкин, М. Ј. Лермонтов, Л. Н. Толстој, М. Горки, В. В. Мајаковски, А. Серафимович вә б. һаггында мәгаләләрлә бәрабәр, онларын әсәрләриндән тәрчүмәләрә дә кениш јер верилирди. О да мараглыдыр ки, 20-чи илләрдә габагчыл мүәллимләримизә һәср олунан, журналда дәрч едилән очерк мүәллифләри сырасында халг јазычысы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Сүлејман Рәһимов, халг јазычысы Әли Вәлијев дә варды. 30-чу илләрдә журналын мәс'ул катиби Сабит Рәһман олмушдур.

Гардаш республикалар арасында илк дәфә республикамызда «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә олараг мүхтәлиф илләрдә 8 методик мәчмуә нәшр едилмәјә башланмышды.

Азәрбајчан халг маарифинин вә педагожи фикринин салнамәси олан «Азәрбајчан мәктәби» журналыны нәһәнк бир ағача бәнзәтсәк, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсини онун ән шахәли, ән бәһрәли будагларындан бири һесаб етмәк олар. Бу мәчмуә 1956-чы илдән нәшр олунур; 30 јашын ичиндәдир. Һәмин илдән бәри мәчмуә «Азәрбајчан мәктәби» журналына әлавә кими, «Сојузпечат»ын каталогуна дахил олараг үч ајдан бир (илдә дөрд нөмрәдән ибарәт) нәшр едилән даими мәтбуат органына чеврилмишдир. Илк илләрдә чәми беш мин тиражла нәшр олунан бу мәчмуәнин һазырда он дөрд минә јахын абунәчиси вар. Онун јүзләрлә нүсхәси республикамыздан кәнарларда да өз даими охучуларына севинч кәтирир. Фәрәһлә гејд етмәк лазымдыр ки, хүсусән сон илләрдә дидактика, психолокија, филолокија, мәктәб тарихи саһәләриндә тәдгигат апаран алимләр, али мәктәбләрин филолог тәләбәләри дә мәчмуәмизә даһа чох мараг көстәрмәјә башламышлар. Бүтүн бунлар, шүбһәсиз ки, онун нүфуз вә тә'сир даирәсинин илдән-илә кенишләнмәси илә әлагәдардыр.

Мәчмуәнин гаршысында дуран башлыча вәзифә үмумтәһсил мәктәбләриндә ана дили вә әдәбијјат тәдрисинин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә мүәллимләримизә елми-методик көмәк көстәрмәк, онларын фәалијјәтинә мүасир дөврүн тәләбләри сәвијјәсиндә истигамәт вермәкдән ибарәтдир. Отуз иллик фәалијјәтиндә мәчмуә бу вәзифәни јеринә јетирмәкдә аз иш көрмәмишдир. Һәр шејдән әввәл, о, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисини партија вә һөкумәтимизин халг маарифинә даир тарихи гәрарларындан ирәли кәлән тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәк саһәсиндә мәктәб вә мүәллимләримизә јахындан көмәк көстәрмишдир. Онун сәһифәләриндә һәмин фәнләрин мәзмуну вә методларынын тәкмилләшдирилмәсинә, тәдрис просесинин сәмәрәли тәшкили вә оптималлашдырылмасы мәсәләләринә, синифдәнхарич ишләрин тәшкилинә вә с. аид јүзләрлә мәгалә дәрч олунмушдур. Бу мәгаләләрин мүәллифләри сырасында көркәмли тәдгигатчы-методистләрдән проф. Ә. Гарабағлы, проф. А. Абдуллајев, проф. Б. Әһмәдов, педагожи елмләр доктору Ш. Микајылов, проф. М. Һәмзәјев, педагожи елмләр намизәдләри Ә. Әһмәдов, Һ. Балыјев, М. Һәсәнов, Н. Абдуллајев, Н. Әһмәдов, А. Сәмәдов, С. Ваһидов вә башгаларынын адларыны хүсуси олараг гејд етмәк лазымдыр.

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси 1970-чи илә гәдәр, јә'ни «Ибтидаи мәктәб вә мәктәбәгәдәр тәрбијә» мәчмуәсинин нәшриндәк олан мүддәтдә ибтидаи синифләрдә фәнләрин тәдриси мәсәләләрини дә әһатә етмишдир. Бу дөвр әрзиндә онун сәһифәләриндә ибтидаи синифләрдә хүсусән ана дили тә'лиминин методикасына аид бир сыра кәрәкли вә санбаллы материаллар дәрч олунмушдур. Һәмин материалларын һазырланмасында республиканын әмәкдар мүәллими, методист-тәдгигатчы Ј. Зејналовун, проф. А. Абдуллајевин, педагожи елмләр доктору Ј. Кәримовун хүсуси хидмәтләри олмушдур.

Мәчмуә өзүнүн бүтүн варлығы дөврүндә ејни заманда мүәллимләрин габагчыл тәчрүбәсинин трибунасына чеврилмишдир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинә даир республика елми-практик конфрансларында, педагожи мүһазирәләрдә мүәллимләрин бәјәнилмиш ән јахшы мә'рузә вә чыхышлары бу мәчмуәдә өз әксини тапмышдыр. Республиканын мүхтәлиф шәһәр вә кәнд мәктәбләриндә чалышан ән јахшы дил-әдәбијјат мүәллимләринин габагчыл тәчрүбәсини үмумиләшдириб јајмагда мәчмуә әвәзсиз рол ојнамышдыр. Өтүб кечән илләр әрзиндә белә мүәллимләрдән бир чохунун мәчмуәдә дәрч олунмуш мәгаләләри охучуларын рәғбәтини газанмышдыр. Тәкчә бу факты гејд етмәк кифајәтдир ки, онун сон 15—20 илдәки нөмрәләринин материалларындан 30—35 фаизинин мүәллифләри орта мәктәб мүәллимләридир. Гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллимләрин мәчмуәдә мүәллиф кими фәал иштиракына кениш јер верилмәси габагчыл тәч-

CamScanner ile taranildi
Scanned with CamScanner

рүбәни јајмагда фајдалы олдуғу кими, онларын тәдгигатчылыг бачарығыны, методик ахтарычылыға көстәрдикләри мејлләри инкишаф етдирмәкдә дә чох мүһүм рол ојнамышдыр. Елә буна көрәдир ки, һәмин мүәллимләрин бир чоху һазырда методист мүәллим, баш мүәллим кими фәалијјәт көстәрир. Ифтихар һисси илә гејд етмәк лазымдыр ки, онлардан бә'зиләри һәтта педагожи елмләр намизәди алимлик дәрәчәси алмаға наил олмушлар.

Мәчмуәдә материаллар мүхтәлиф рубрикалар алтында груплашдырылараг верилир: бу рубрикалар бир тәрәфдән мәчмуәнин фәалијјәт истигамәтләрини мүәјјән едир, дикәр тәрәфдән исә охучунун ондан истифадә имканларыны асанлашдырыр; материалларын системинә хүсуси ајдынлыг кәтирир.

Редаксија һеј'әти чалышыр ки, мәчмуәдә кедән һәр бир мәгалә мүәллимин практик ишинә мүәјјән көмәк көстәрә билсин, онун идеја-сијаси сәвијјәсини, нәзәри-методик һазырлығыны артырмаг үчүн фајдалы олсун. Мәһз буна көрәдир ки, мәчмуәдә кедән материалларын мәзмунча рәнкарәнклијинә, әһатә даирәсинә көрә кенишлијинә хүсуси диггәт јетирилир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси илә әлагәдар мүһүм јениликләр-програмларда апарылан дәјишикликләр, республика Маариф Назирлијинин тә'лимати мәктублары, назирлијин коллекијасында гәбул олунмуш гәрарлар вә с. бу мәчмуә васитәсилә дә кениш мүәллим күтләсинә чатдырылыр. Онун һәр нөмрәсиндә дәрсликләрин јени нәшрләри, јени методик әдәбијјат һаггында библиографик мә'луматлар дәрч олунур.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләрининин фәалијјәтинә билаваситә әмәли көмәк көстәрмәкдә дә мәчмуәнин хидмәтләри бөјүкдүр. Истәр ибтидаи, истәрсә дә сәккизиллик мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дилиндән дидактик материаллар о чүмләдән имла вә ифадә мәтнләри, јохлама материаллары вә с. илк дәфә бу мәчмуә васитәсилә мүәллимләрә чатдырылмышдыр. Програм материалларынын планлашдырылмасына даир методик чәһәтдән әсасландырылмыш төвсијәләр вахташыры бу мәчмуәдә дәрч едиләрәк мәктәбләрин истифадәсинә верилмишдир. Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринә даир јени вә ја тәкмилләшдирилмиш програмларын, јазы ишләринин гијмәтләндирилмәси нормаларынын вә с. лајиһәләри илә охучулар илк дәфә бу мәчмуәнин васитәсилә таныш олмушлар... Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, мәчмуә өз фәалијјәтини һәмин фәнләрин тәдриси саһәсиндә мәктәб вә мүәллимләрин еһтијачы илә әлагәләндирмәјә, онлары јени рәсми көстәришләрлә тә'лиматландырмаға да хүсуси диггәт јетирир.

Мәчмуәнин редколлекијасы мүәллимләрлә әлагәнин мүхтәлиф формаларындан истифадә едир. Вахташыры охучулар конфрансы кечирмәк белә формалардан бири олмушдур. Һәмин конфрансларда мәчмуәнин иллик нөмрәләри мүзакирә едилир, ајры-ајры мәгаләләрин мәзмуну, кејфијјәти һаггында мүлаһизәләр јүрүдүлүр, фајдалы тәклифләр ирәли сүрүлүр. Редаксија һеј'әти бүтүн тәклиф вә тәнгиди мүлаһизәләрдән мүәјјән нәтичәләр чыхарыр.

Мәчмуәнин охучуларла әлагәсинин дикәр мүһүм формаларындан бири дә 1963-чү илдән бәри онун сәһифәләриндә «Суаллара чаваб» башлығы алтында мүнтәзәм олараг материаллар дәрч едилмәсиндән ибарәтдир. Мүәллимләр тәдрис просесиндә гаршыја чыхан чәтинликләрлә әлагәдар редаксијамызын почтуна елми-методик характерли мүхтәлиф суалларла тез-тез мүрачиәт едирләр. Бу суалларын әсас гисминә мәчмуәдә, галанларына исә мәктуб васитәсилә чаваблар верилир.

Әлбәттә, бүтүн бу дејиләнләр мәктәб вә мүәллимләримизин күндән-күнә артан тәләбләринә мәчмуәнин һәлә һеч дә кифајәт сәвијјәдә чаваб вердијини сөјләмәјә һагг газандырмыр. Ахы дүнәнимиз бу күнүмүзлә ајаглашмыр. Тәләбләр артыр, гајғылар кенишләнир.

Сов.ИКП МК-нын апрел (1984-чү ил) пленуму вә ССРИ Али Совети XI чағырыш биринчи сессијасынын материаллары халг маарифинин гаршысында јени, глобал вәзифәләр гојмушдур. Мәктәб ислаһатыны мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәк мүһүм үмумхалг һәрәкатына чеврилмишдир. Белә бир мәрһәләдә, һеч шүбһәсиз, «Азәрбајчан мәктәби» журналынын, о чүмләдән онун будагларындан бири олан «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин дә гаршысында чидди вәзифәләр дурур.

Редаксија мәчмуәнин кејфијјәтини даһа да јахшылашдырмаг, мәктәб вә мүәллимләрә онун реал көмәјини гүввәтләндирмәк үчүн хүсуси тәдбирләр көрүр вә һәјата кечирир.

Һеч шүбһәсиз ки, «Азәрбајчан мәктәби» журналы өз 60 иллик јубилејинә үзүағ кәлиб. Бу шанлы јубилеј ејни заманда «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин дә севинчи, фәрәһидир. Онлары даһа бөјүк, даһа шәрәфли уғурлар көзләјир.

•

ЈЕНИ ДӘРС ИЛИ, ЈЕНИ ВӘЗИФӘЛӘР

Рәфаил АБДУЛЛАЈЕВ
Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин инспектору

Сов.ИКП МК-нын ијун (1983-чү ил) вә апрел (1984-чү ил) пленумлары өлкәмизин һәјатында мүһүм ичтимаи-сијаси һадисә олмушдур. Һәмин пленумларда инкишаф етмиш сосиализмин тәкмилләшдирилмәси просесиндә партија вә халг тәрәфиндән һәлл олунан идеоложи, тәрбијә вә тәблиғат ишинин кениш програмы верилмиш, мүасир чәмијјәтимиздә јени инсанын формалашдырылмасы коммунизм гуручулуғунун ән вачиб шәрти һесаб едилмишдир.

Сов.ИКП МК-нын Баш катиби К. У. Черненко јолдашын Москванын Кујбышев сечки даирәсиндә сечичиләрлә көрүшү заманы сөјләдији нитгдә халг маарифинин инкишафына көстәрилән јүксәк партија гајғысы бир даһа өз дәрин әксини тапмышдыр. К. У. Черненко јолдаш бир сыра мүһүм мәсәләләрлә јанашы, сосиалист Вәтәнимизин кәләчәји олан букүнкү кәнчләрин тә'лим-тәрбијә ишинә хүсуси диггәт јетирмиш, «Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри» илә әлагәдар халг маарифи ишчиләри гаршысында дуран вәзифәләрин конкрет јолларыны көстәрмишдир.

Инкишаф етмиш сосиализм чәмијјәтинин тәләбатына мүвафиг олараг һазырланмыш бу мүһүм дөвләт сәнәдиндә кәнч нәслин тә'лим-тәрбијә просесинин бүтүн чәһәтләри өз дәрин әксини тапмыш, онун кејфијјәтинин јүксәлдилмәси хүсуси олараг тәләб едилмишдир. Әсас истигамәтләрдә дејилир: «Совет мәктәбинин ән мүһүм, даими вәзифәси бөјүмәкдә олан нәслә елмләрин әсаслары һаггында дәрин вә мөһкәм биликләр вермәк, һәмин биликләри тәчрүбәдә тәтбиг етмәк вәрдишләри вә бачарығы ашыламаг, материалист дүнјакөрүшү формалашдырмагдыр».

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Бу бахымдан республика үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси кејфијјәтини даһа да јүксәлтмәк, ону мүасир тәләбләр сәвијјәсинә галдырмаг 1984/85-чи дәрс илиндә гаршыда дуран ән башлыча вәзифәдир.

Ону да көстәрмәк лазымдыр ки, Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин тә'лимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазырланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» гәрарынын тәләбләринә мүвафиг олараг бу мүһүм вәзифәнин јеринә јетирилмәси илә әлагәдар бир сыра ишләр көрүлмүшдүр.

Һазырда Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан, тә'лим рус, ермәни вә күрчү дилләриндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилиндән, еләчә дә ахшам (нөвбәли) вә гијаби үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан тәдрис програмлары тәкмилләшдирилмиш вә тәтбигинә башланылмышдыр. Һәмин програмларда тә'лимин идеја-тәрбијә потенсиалы вә онун политехник истигамәти күчләндирилмиш, һәддиндән артыг мүрәккәб вә икинчи дәрәчәли материаллар чыхарылмышдыр. Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан тәкмилләшдирилмиш програмларда курсун мәгсәд вә вәзифәләри, онун дикәр фәнләр системиндә јери характеризә олунмуш, мүәллимләрин јарадычы ишинә вә мүстәгиллијинә кениш имкан јарадылмыш, фәнләрарасы әлагә, шакирдләрин билик вә бачарыгларына верилән тәләбләр, әсас тәдрис-әјани вә техники тә'лим васитәләри, мүәллимләрә төвсијә едилән методик әдәбијјат, гијмәт нормалары вә с. бөлмәләр әлавә едилмишдир.

Дәрсликләрин тәкмилләшдирилмәси иши дә хүсуси план үзрә давам етдирилмәкдәдир. Јени дәрс илиндән IV—V синифләрин «Азәрбајчан дили», IV, V, VIII синифләрин «Әдәбијјат» дәрсликләри, һәмчинин тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрин VIII—X синифләринин, тә'лим ермәни вә күрчү дилләриндә олан мәктәбләрин IV—V синифләринин «Азәрбајчан дили» дәрсликләри тәкмилләшдириләрәк истифадәјә вериләчәкдир.

Тәкмилләшдирилмиш програм вә дәрсликләрин тәтбиги илә әлагәдар бир чох методик вәсаит, о чүмләдән чохдан көзләдијимиз «Имла мәтнләри» (тәртиб едәни Ә. Әфәндизадә) вә «Ифадә јазы мәтнләри» (тәртиб едәни З. Әлијева) нәшр олунуб мүәллимләрә чатдырылмыш, мәктәбләрдә, рајон вә шәһәрләрдә елми-практик конфранслар, семинарлар кечирилмиш, дәрсин мүасир тәләбләрә мүвафиг гурулмасына даир мә'рузә вә мүһазирәләр динләнилмиш, бу саһәдә мүсбәт педагожи тәчрүбә газанмыш мүәллимләрин иш системи өјрәнилиб јајылмышдыр.

Һәјата кечирилән тәдбирләрин нәтичәсиндә шакирдләрин мүстәгил билик әлдә етмәләри вә елмин әсасларына даһа дәриндән јијәләнмәләри үчүн әлверишли шәраит јарадылмышдыр.

1983/84-чү дәрс илиндә Назирлик тәрәфиндән республика үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнинин тәдриси вәзијјәтинин өјрәнилмәси иши давам етдирилмишдир. Јохлама вә мүшаһидәләр көстәрмишдир ки, сон илләрдә республика мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси вәзијјәти јахшылашмыш, шакирдләрин бу фәнләрдән билик сәвијјәси јүксәлмишдир.

Педагожи ишә јарадычылыгла јанашан, фәннин тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәк үчүн бүтүн имканларыны сәфәрбәрлијә алан, дәрсләрини тәкмилләшдирилмиш програмларын тәләбләри әсасында гурмағы бачаран дил-әдәбијјат мүәллимләринин сајы кетдикчә артмагдадыр. Һазырда аттестасијанын нәтичәсинә көрә республиканын габагчыл Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләриндән 75 нәфәри «методист мүәллим», 240 нәфәри исә «баш мүәллим» адына лајиг көрүлмүшдүр. Бәләләринә Бакы шәһәриндән Алијә Тәһмасиби, Һејдәр Ејвазову, Сајад Рүстәмованы, Сүрәјја Мәдәтованы, Маһмуд Чәфәрову, Нәчибә Мәммәдованы, Кировабаддан Мәмләкәт Исмајылованы, Ләнкәран шәһәриндән Мирһашым Талышлыны, Бабәк рајонундан Исрафил Шүкүрову, Ордубаддан Нәриман Бағырову, Нефтчаладан Имамверди Әбилову, Шамхордан Ругијә Әлигулијеваны, Шәкидән Нурпаша Һүммәтову, Ағдамдан Баллы Гәһрәманованы, Исмајыллы рајонундан Сәрхан Бәбирову вә онларча башгаларыны көстәрмәк олар. Һәмин мүәллимләр фәннини елми-педагожи јениликләр әсасында тәдрис едир, фәндахили вә фәнләрарасы әлагәјә кениш јер верир, шакирдләрин мүстәгиллик вә јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирир, онларын коммунист тәрбијәси мәсәләләрини даим диггәт мәркәзиндә сахлајыр, јүксәк тә'лим көстәричиләринә наил олурлар.

Лакин республика үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси вәзијјәти мүасир тәләбләрә там чаваб вермир. Һәлә дә шакирдләрин әксәријјәти бу фәнләрдән «3» гијмәтлә охујур, онларын билик, бачарыг вә вәрдишләринин сәвијјәси хејли ашағыдыр. Бир чох мәктәбләрдә, хүсусән кәнд мәктәбләриндә тә'лим кејфијјәтинин јүксәлдилмәсинә аз диггәт јетирилир. Бу дәрс илиндә Ағсу, Масаллы, Ләнкәран вә Јардымлы рајонларында Назирлик тәрәфиндән тәдрисин вәзијјәти өјрәниләркән бу һал ајры-ајры мәктәбләрин тимсалында бир даһа ашкар едилмишдир. Мәсәлән, бу илин феврал ајында Ағсу рајонунун бир нечә мәктәбиндә V—X синифләр үзрә апарылмыш јохлама јазыда иштирак едән 168 нәфәр шакирддән чәми 12-си «5» гијмәт ала билмиш, 19 нәфәрин билији «2»-јә лајиг билинмиш, кејфијјәт көстәричиси ашағы олмушдур.

Кечән ил али мәктәбләрә гәбул имтаһанларында әдәбијјатдан (јазылы) имтаһанларын нәтичәләри дә гәнаәтбәхш олмамышдыр. Бир чох мә'зунлар аттестат гијмәтини доғрултмамыш, һәтта Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан тә'рифнамә алан мә'зунлардан бир гисми «2» гијмәт алмышдыр.

Јохламалар көстәрмишдир ки, Азәрбајчан дилинин тәдриси һәјатла, практик ишлә аз әлагәләндирилир, дил дәрсләринин сырф грамматика мәшғәләләринә чеврилмәси мејлләринә мүһүм јер верилир, шакирдләрдә орфографија вә дурғу ишарәләринә аид мөһкәм вәрдишләр јарадылмасына, әдәби тәләффүз гајдаларынын мәнимсәдилмәсинә, мәктәблиләрин нитг инкишафына, онларда оху вәрдишләринин формалашмасына лазыми диггәт јетирилмир. Јазы ишләринин тәһлилиндән ајдын олур ки, шакирдләрин бир чоху өз фикирләрини ифадә етмәк үчүн мүстәгил чүмлә гурмаг вәрдишләринә јијәләнмәмиш, хүсусән инша јазыны дәрслик чүмләләри илә јазыр, чох вахт мәтнин мәзмунуну әзбәрләјиб јазмаға чәһд едир, хејли үслуб хәталарына јол верир, өјрәндикләри грамматик гајдалары јазыја тәтбиг етмәкдә чәтинлик чәкирләр.

Республика үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан апарылан синифдәнхарич вә мәктәбдәнкәнар ишләрин јахшылашдырылмасына хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Диспутлар, китаб мүзакирәләри, әдәби кечәләр, јазычы вә шаирләрлә көрүшләр, кинофилмләрә вә театр тамашаларына коллектив бахышлар тәшкил едилмәси фәннин тәдриси кејфијјәтинә мүсбәт тә'сир көстәрән мүһүм амилләрдәндир. Мәктәб, еләчә дә јашајыш јерләриндәки китабханалардан даһа сәмәрәли истифадә олунмалыдыр.

Тәкмилләшдирилмиш програмларын ән мүһүм тәләбләриндән бири мүәллимин ишә јарадычы јанашмасыдыр. Анчаг бу тәләб бир чох дил-әдәбијјат мүәллимләри тәрәфиндән јеринә јетирилмир. Мә'лум олдуғу кими, мүәллимләрә әмәли көмәк мәгсәдилә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан про-

CamScanner ilə taranıb

Scanned with CamScanner

грам материаллары планлашдырылараг дәрч олунур. Јардымлы рајонунда апарылан јохлама көстәрмишдир ки, бә'зи мүәллимләр һәмин планлашдырмадан јарадычылыгла истифадә етмир, бир чох һалларда она еһкам кими бахыр, һәтта ону програм кими гәбул едирләр. Бә'зи рајон вә шәһәрләрдә мүәллимләрин август конфрансларынын бөлмә јығынчагларында габагчыл мүәллимләр тәрәфиндән програм материаллары планлашдырылараг бүтүн дил-әдәбијјат мүәллимләринә јаздырылыр вә онлардан тәләб едилир ки, һәмин планлашдырмада һеч бир дәјишиклик етмәсинләр. Бүтүн бунлар исә мүәллимләрин јарадычылыг имканларыны мәһдудлашдырыр. Истәр мәчмуәдә верилмиш, истәрсә дә ајры-ајры габагчыл мүәллимләр тәрәфиндән апарылмыш програм материалларынын планлашдырылмасына бир нүмунә кими бахмаг, ондан шәраитә ујғун шәкилдә истифадә етмәк, фајдаланмаг лазымдыр. Мүәллим илк нөвбәдә програмын өзү илә әтрафлы таныш олмалы, јалныз бундан сонра дикәр вәсаитдән истифадә етмәлидир.

Програм материалларынын јеринә јетирилмәси илә әлагәдар олараг назирлијин мүвафиг көстәришләри мәктәбләрә вахтында чатдырылмыр. Бунун нәтичәсидир ки, кечән дәрс илиндә Дашкәсән рајонунун бә'зи мәктәбләринин X синифләриндә әдәбијјатдан Һ. Чавидин «Сәјавуш» пјеси әвәзинә «Азәр» поемасы өјрәдилмиш, М. Раһимин һәјаты вә јарадычылығы исә тәдрис едилмәмишдир. VII синифдә Илјас Әфәндијевин «Хәнчәр» һекајәси әвәзинә «Баһар сулары» пјеси өјрәдилмишдир.

Бир сыра мәктәбләрдә IX—X синифләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси ишиндә тәһрифләрә јол верилмишдир. Мә'лумдур ки, Назирлијин көстәришинә әсасән һәмин синифләрдә факултатив мәшғәлә һесабына һәфтәдә 1 саат Азәрбајчан дили тәдрис олунур. IX—X синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләринин әсас мәгсәди һәмин фәнн үзрә шакирдләрә IV—VIII синифләрдә систематик курсдан верилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләри даһа да мөһкәмләндирмәкдән вә дәринләшдирмәкдән ибарәтдир. Бу мәгсәдлә IX—X синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләринин тәхмини планлашдырылмасы китабча һалында һазырланыб бүтүн рајон (шәһәр) ХМШ-ларына көндәрилмишдир. Лакин һәмин планлашдырма бә'зи орта мәктәбләрә чатдырылмамыш вә курсун мәгсәд вә вәзифәләри мүәллимләр тәрәфиндән там дәрк едилмәмишдир. Белә ки, Јардымлы рајонунун Күрәкчи кәнд орта мәктәбиндә мүәллимләр өзләри програм тәртиб етмиш вә тәһрифләрә јол вермишләр.

«Азәрбајчан дилиндән IV—X синиф шакирдләринин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары»на бә'зи мәктәбләрдә дүзкүн әмәл едилмир. Мә'лум олдуғу кими, ифадә вә иншa јазылара ики гијмәт верилмәси мәсләһәт көрүлмүшдүр: әввәлинчи гијмәт онун мәзмунуна вә нитг чәһәтдән формалашдырылмасына, икинчи гијмәт исә савад сәвијјәсинә көрә. Дашкәсән рајонунун Әһмәдли кәнд сәккизиллик мәктәбиндә бу тәләбә риајәт едилмәмиш вә јазы ишләринә бир гијмәт верилмишдир.

IX—X синифләрдә Азәрбајчан дилиндән јарымиллик гијмәтләрин чыхарылмасында мәктәбләрдә тәһрифләрә јол верилмиш, бир гијмәт әвәзинә дүзкүн олмајараг ики гијмәт чыхарылмышдыр: Азәрбајчан дили дәрсләри үзрә вә әдәбијјатдан јохлама инша јазыларын савад гијмәтинә көрә. Јохламалар заманы јазы иши нормасынын кәсрлә јеринә јетирилмәси дә мүшаһидә едилмишдир.

1983-чү илин феврал ајында «Шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгинә, јазы ишләринин апарылмасы вә дәфтәрләрин јохланмасына верилән ваһид тәләбләр» адлы методик мәктуб рәһбәрлик вә ичра үчүн јерләрә көндәрилмишдир. Лакин јохламалардан ајдын олмушдур ки, көстәрилән тә'лимати мәктубун ичрасы илә әлагәдар мәктәбләрдә апарылан ишләр гәнаәтбәхш дејилдир. Онун тәләбләринә әмәл едилмир, бир чох мәктәб рәһбәрләри вә мүәллимләр исә һәтта һәмин мәктубдан хәбәрсиздирләр. Бүтүн мәктәбләрдә, мәктәбләрарасы вә мәктәбдахили методбирләшмәләрдә һәмин тә'лимати мәктуб мүәллимләр тәрәфиндән әтрафлы шәкилдә мүзакирә олунуб өјрәнилмәли вә ишдә тәтбиг едилмәлидир.

Бир чох мәктәбләрдә дил-әдәбијјат мүәллимләри илә апарылан методик иш зәифдир. Фәнн методбирләшмәләри бә'зи јерләрдә формал тәшкил едилир, орада гојулан мәсәләләр практик ишлә әлагәләндирилмир, ачыг дәрсләрин тәшкилинә, габагчыл педагожи тәчрүбәнин өјрәнилиб јајылмасына әһәмијјәт верилмир. Методбирләшмә рәһбәрләринин сечилмәсинә сәтһи јанашылыр, бир чох һалларда бу ишә кәнч мүтәхәссисләр чәлб олунур.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдрисинә рәһбәрлик вә нәзарәт ишиндә дә чатышмазлыглар вардыр. Рајон (шәһәр) ХМШ-ларынын вә методкабинетләрин мүәллимләрә әмәли көмәји аздыр. Ајры-ајры методистләрин мәктәбә јохлајычы кими кәлмәси һалларына да јол верилир.

Бир сыра мәктәбләрдә дил-әдәбијјат мүәллимләри өз ишләринә мәс'улијјәтлә јанашмыр, тәкмилләшдирилмиш програмларла ишә лазыми әһәмијјәт вермир, күндәлик дәрсләрә кифајәт гәдәр һазырлашмыр, күндәлик тәртиб етмир, дәрсләри сәтһи кечирләр. Ејни заманда Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләринин ики мүәллим арасында бөлүшдүрүлмәси кими кобуд сәһвләрә дә јол верилир. Мәсәлән, кечән дәрс илиндә Шамхор рајонунун Дүјәрли кәнд сәккизиллик мәктәбинин V синфиндә Азәрбајчан дили фәнни бир мүәллимә, әдәбијјат фәнни исә дикәр мүәллимә һәвалә едилмишдир.

Тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә Азәрбајчан дилинин тәдриси саһәсиндә дә бир сыра чатышмазлыглар вардыр. Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин «Республиканын тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин вәзијјәти вә ону јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» коллекија гәрары там јеринә јетирилмәмишдир. Азәрбајчан дили дәрсләринин мүәллимләр арасында бөлкүсүндә олан нөгсанлар һәлә дә давам етмәкдәдир. Бә'зән 18-20 саат Азәрбајчан дили дәрси еһтијач олмадан бир нечә мүәллим арасында бөлүнүр ки, бу да тәдрисә нәзарәт вә рәһбәрлији, мүәллимләрин ихтисасартырма курсларындан кечмәсини чәтинләшдирир, тә'лим рус дилиндә олан мәктәбләрдә ихтисаслашмыш Азәрбајчан дили мүәллимләринин артмасыны ләнкидир.

Үмумијјәтлә, Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси вәзијјәтини даһа да јахшылашдырмаг үчүн јени дәрс илиндә гаршыда чох бөјүк вәзифәләр дурур. Бунунла әлагәдар дәрсин сәмәрәлилијинин јүксәлдилмәсиән мүһүм проблем олараг галмагдадыр.

Дил-әдәбијјат мүәллимләри дәрсин сәмәрәлилијини јүксәлдән амилләри өјрәниб ишдә тәтбиг етмәли, һәр шејдән әввәл, Сов.ИКП вә Совет дөвләти сијасәтинин, халг тәсәррүфатынын, совет елми, инчәсәнәти, әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин наилијјәтләрини шакирдләрә даһа дәриндән өјрәтмәли, мәктәблиләри ардычыл олараг тәдрис иши, бачарыг вә вәрдишләри илә, өзүнүтәһсил пријомлары илә силаһландырмалы, шакирдләрдә гираәт, шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтинин формалашдырылмасына хүсуси диггәт јетирмәлидирләр.

Мүәллимләрин август конфрансларында Әсас истигамәтләрлә әлагәдар јени дәрс илиндә гаршыда дуран вәзифәләрин мүзакирәсиндә фәал иштирак етмәли, партија вә һөкумәтин мәктәб һаггындакы гәрарларынын мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилмәси үчүн бүтүн гүввәләр сәфәрбәрлијә алынмалыдыр.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ИНША ЈАЗЫЛАРЫ ТӘКМИЛЛӘШДИРМӘК ҮЗРӘ ИШИН СӘМӘРӘЛИ ТӘШКИЛИ ЈОЛЛАРЫ

Әзиз ӘФӘНДИЗАДӘ
педагожи елмләр доктору, профессор

IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш програмда шакирдләрә өзүнүн вә башгасынын јазы ишини тәсһиһ етмәк, тәкмилләшдирмәк бачарығы ашыламаг мүһүм тәләбләрдән бири кими гаршыја гојулмушдур. Һәмин тәләб програмын «Шакирдләр бачармалыдырлар...» ады алтында верилмиш бүтүн бөлмәләриндә хүсуси олараг тәсбит едилмишдир.

Мүхтәлиф синифләрдә шакирд јазылары үзәриндә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, узун илләрдән бәри редактә ишини јалныз мүәллим өзү апармагла мәһдудлашыр. О, инша мәтнләри үзәриндә чох заман, нечә дејәрләр, әмәллибашлы әмәлијјат апарыр: чүмләләри дүзәлдир, артыг һиссәләрин үстүндән гәләм чәкир, бу вә ја дикәр һиссәни әввәлә, ахыра кечирир вә с. Бир сөзлә, шакирдин әвәзинә, иншаны өзү «јенидән» ишләјир. Ән јахшы һалда сәһифәнин кәнарында «Чүмлә ағырдыр», «Фикир ачылмыр», «Јерсиздир» вә с. кими гејдләр етмәклә кифајәтләнир.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бүтүн бунлардан шакирд о гәдәр дә фајдаланмыр; чүнки о, сәһвләринин дүзкүн һәллини мүәллимдән һазыр шәкилдә алыр, өзүнүн лазыми дүзәлишләр апармасы үчүн исә конкрет бир көстәришлә растлашмыр.

Инша јазыларын тәкмилләшдирилмәси үзрә иш апармаг үчүн, әсасән, сәһвләрин тәсһиһинә аид дәрсләрдән истифадә едилмәси әлверишли һесаб олунур. Лакин, тәәссүф ки, бу дәрсләрдә мүәллимләрин әксәријјәти анчаг орфографик вә дурғу ишарәләри сәһвләри үзәриндә иш апармагла мәһдудлашыр. Јазыларда бурахылмыш чохлу мигдарда типик мә'на, композисија вә нитг сәһвләринин характери исә ачылмыр, бунларын үзәриндә иш апарылмыр. Һалбуки инша јазыларда шакирдләри белә сәһвләр үзәриндә ардычыл олараг ишләмәјә, бунлары арадан галдырмаг үчүн мүвафиг иш пријомларына јијәләндирмәјә даһа артыг диггәт јетирилмәлидир. Сәһвләрин тәсһиһи дәрсләриндә, һәр шејдән әввәл, шакирдләрә өз әлјазмаларыны тәкмилләшдирмәјә еһтијач һисси тәрбијә олунмалыдыр. Онлар дәрк етмәлидирләр ки, иншанын мүмкүн гәдәр даһа мүвәффәгијјәтли олмасына сә'ј көстәрмәк вачиб шәртләрдәндир. Ән јахшы шакирд дә һеч вахт өз иншасындан там разы галмамалыдыр, мүвәффәгијјәтиндә јенә нәјин исә чатышмамасындан чәкдији никаранчылыг ону бир көлкә кими изләмәлидир. «Бундан даһа јахшы јаза биләрдим» дүшүнчәси она һаким кәсилмәлидир. Бәли, шакирддә бу кими емосијалары тәрбијә етмәдән ону өз јазысыны тәкмилләшдирмәк үзәриндә ишләмәјә тәһрик етмәк чәтиндир. Унутмаг олмаз ки, ән хошакәлмәз вә зәрәрли һал шакирдин өз иншасына (еләчә дә башгасынын) лагејд мүнасибәт көстәрмәсидир. Белә шакирдләрдә өзүнәнәзарәт, өзүнәтәләбкарлыг вәрдишләри тәрбијә етмәјә хүсуси әһәмијјәт верилмәлидир; елә етмәк лазымдыр ки, онлар һәр фикрин ифадәси үзәриндә ишләмәјә, јаздыгларыны дөшәләмәлә вә сәбирлә тәкмилләшдирмәјә адәт етсинләр. Һәр дәфә јени-јени чатышмазлыглар тапыб онлары арадан галдырсынлар. Бүтүн бунлары — шакирдин өз јазысыны даһа да тәкмилләшдирмәјә көстәрдији сә'јләри мүәллим онун иншада мүвәффәгијјәтинин көстәричиләриндән бири кими гијмәтләндирмәлидир.

Һәр бир шакирд иншаны јазмаға башларкән ајдын шәкилдә дәрк едир ки, о, ағыр вә мүрәккәб бир ишин өһдәсиндән кәлмәјә киришир, бу јолда онун гаршысына, бәлкә дә, чохлу вә чидди чәтинликләр чыхачаг. Бу чәтинликләрин өһдәсиндән кәлмәјә о, нә гәдәр чох зәһмәт сәрф етсә, мүвәффәгијјәти бир о гәдәр јүксәк ола биләр. Л. Н. Толстој кәнч јазычылара мүрачиәтиндә демишдир: «Һеч вахт һеч кәсә асан јазмаг мүјәссәр олмур, сөзләр гәләмин учундан төкүлмүр. Јазмаг һәмишә чәтиндир, чәтин олдугча јахшы нәтичә алыныр». («О писательском труде» мәчмуәси. М., «Советскиј писател», 1955, сәһ. 279.) Бу сөзләри ејни заманда мәктәб иншаларынын мүәллифләринә дә аид етмәк олар. Она көрә ки, мәктәбдә јазылан һәр бир инша, мүәјјән мә'нада, әдәби әсәрдир.

Бүтүн бу дејиләнләри нәзәрә алараг мүәллим шакирдләри инша үзәриндә дәфәләрлә ишләтмәјин тә'лим әһәмијјәтини һәмишә јүксәк гијмәтләндирмәлидир. О, иншанын тәкмилләшдирилмиш вариантларындан кәтирдији конкрет фактлар әсасында шакирдләрдә инам јаратмалыдыр ки, јахшы јазмаға наил олмаг үчүн дәфәләрлә јазыда дүзәлишләр апармаг, дүшүнмәк, зәһмәтә гатлашмаг лазымдыр. Бу ишдә шакирдин вәзифәси фәал фикри әмәлијјатлар апармагдан, мүстәгил фәалијјәт көстәрмәкдән, мүәллимин вәзифәси исә онун бу фәалијјәтини истигамәтләндирмәкдән ибарәтдир.

Шакирдин мәтн үзәриндә редактә әмәлијјаты апармаг бачарығы мүмкүн гәдәр иншанын илк јазылмасы мәрһәләсиндә — јазы ишләрини мүәллимин јохламасындан әввәл өзүнү көстәрмәлидир. Башга сөзлә десәк, иши елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, шакирд өз иншасыны мәһз илк дәфә јаздығы дөврдә, јә'ни јаза-јаза тәкмилләшдирмәк бачарығына јијәләнсин. Әлбәттә, дикәр бачарыглар кими, бу бачарыға да шакирдләри бирдән-бирә јијәләндирмәк чәтиндир, бәлкә дә, мүмкүн дејил. Бу мүстәгил иш бачарығына онлар тәдричән, өзү дә мүәллимин јахындан көмәји, көстәришләри вә рәһбәрлији илә наил олурлар.

Мүәллим јазылары јохладыгдан сонра онларын тәһлилинә аид дәрсдә әввәлчә иншалар һаггында мүәјјән мә'лумат верир: јазы ишләриндәки башлыча нөгсанлары, еләчә дә мүвәффәгијјәтли чәһәтләри изаһ едир, сәһвләрин баш вермәси сәбәбләрини конкрет фактларла ајдынлашдырыр, јазы ишләрини нечә тәкмилләшдирмәк лүзумуна даир истигамәт верир.

Бундан сонракы мәрһәләдә инша јазылардан бири үзрә тәкмилләшдирмәнин апарылмасы просесини коллектив шәкилдә тәшкил етмәк мәгсәдәујғундур. Бу мәгсәдлә сечилмиш характерик иншадан мүәјјән һиссәләр кодоскопла екрана верилир (буна мүәллим әввәлчәдән һазырлыг көрүр), јахуд онлар тахтада јазылыр вә үзәриндә коллектив редактә иши апарылыр. Иши кодоскопла тәшкил етдикдә редактә әмәлијјаты апарылан (шифаһи јолла) һиссәләри шакирдләр тәкмилләшмиш вариантда дәфтәрләринә көчүрүрләр.

Јазы ишинин коллектив тәкмилләшдирилмәси просесиндә шакирдләрин тәклифләриндән ән јахшысы әсас тутулур. Тәклифләр о гәдәр дә тә'минедичи олмадыгда мүәллим өз тәклифини ирәли сүрүр.

Тәчрүбәләр көстәрмишдир ки, ишин бу чүр тәшкилиндә бүтүн синиф фәал иштирак едир; мүәллим һәтта зәифләри дә мүстәгил фикир сөјләмәјә (өз вариантыны тәклиф етмәјә) чәлб едә билир.

Характерик јазылардан (нүмунәни дидактик материаллардан да

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

сечмәк) бу вә ја дикәри үзәриндә коллектив редактә ишини мүәллимин бу чүр тәшкил етмәси, бир нөв, шакирдләри иншанын тәкмилләшдирилмәси пријомларына јијәләндирмәкдә, демәк, онларда мүвафиг бачарыгларын формалашмасына наил олмагда бүнөврә ролуну ојнајыр. Бүнөврә мөһкәмләндикдән сонра ишин ејни истигамәтдә тәшкилинә еһтијач азалыр. Она көрә ки, әввәлән, шакирдләрин лазыми бачарыглара вә практик вәрдишләрә јијәләнмәси онларда өз иншаларына даһа мәс'улијјәтлә јанашмаг кејфијјәтини тәрбијә едир; шакирдләр јазы ишини һәлә мүәллимә вермәздән әввәл өзләри ону тәкмилләшдирмәјә адәт едирләр. Бунун нәтичәси олараг јазы ишләриндәки сәһвләрин мигдары хејли дәрәчәдә азалыр. Дикәр тәрәфдән, онлар мүәллимин инша јазыда апардығы тәсһиһләрдән мүвафиг нәтичәләр чыхарараг өз јазыларыны мүстәгил сурәтдә тәкмилләшдирмәји өјрәнирләр.

Мә'лумдур ки, башгасынын сәһвини көрмәк, ашкара чыхармаг даһа асандыр. Буна көрә шакирдләрә редактә әмәлијјаты апармағы өјрәтмәјә јолдашларынын јазысы үзәриндә ишләмәкдән башламаг мәсләһәт көрүлүр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләри башгасынын јазысы үзәриндә әмәлијјат апармаға чәлб етмәк тәрбијәви бахымдан да хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Ахы тәкчә о, башгасынын јох, башгасы да онун јазысыны охујуб дүзәлишләр апарыр. Демәк, һәр бир шакирдин дәфтәри әлдән-әлә кечә биләр.

Узун илләрин тәчрүбәсиндән мә'лумдур ки, вахтилә мүәллимләримиз инша јазыларын (еләчә дә дикәр нөвдән олан јазы ишләринин) тәсһиһи, тәкмилләшдирилмәси ишини јухарыда көстәрдијимиз истигамәтдә тәшкил етмәјә тәшәббүс көстәрмәји фикирләринә белә кәтирмәмишләр. Чүнки ән'әнәви тә'лимдә белә бир әгидә һөкм сүрүрдү ки, шакирдин јазысына јалныз онун өз мүәллими гәләм вура биләр. Буна көрәдир ки, шакирд мәктәбдә тәһсил алдығы илләрдә истәр савад, истәрсә дә нитг инкишафы бахымындан дүзкүн, мүвәффәгијјәтли јазмағын вачиблијинә, әсасән, өз мүәллиминин тәләбләри чәрчивәсиндә јанашырды; башгалары үчүн бунун әһәмијјәтли олуб-олмадығы һаггында, бәлкә дә, һеч дүшүнмүрдү. Мәһз она көрә ки, онун јазысыны бир өзү, бир дә мүәллим охујурду. Бу мәһдудлуг, һәр шејдән әввәл, онун өз јолдашларынын јазылары илә билаваситә таныш олмамасында, демәк, јазы саһәсиндә «тәчрүбә мүбадиләсинә» гошулмамасында өзүнү көстәрирди.

Сов.ИКП МК-нын, ССРИ Назирләр Советинин «Мәктәбин ишини јахшылашдырмаг вә ССРИ-дә халг маарифини даһа да инкишаф етдирмәк» һаггындакы гәрарындан сонра мәктәбләримиздә тә'лим-тәрбијә ишинин јени тәләбләр әсасында гурулмасы, тә'лим методларынын инкишаф етдирилмәси саһәсиндә јени һәрәкатын башланмасы јухарыда гејд етдијимиз «ән'әнәни» дә тәдричән арадан галдырмаға тәчрүбәдә кениш мејдан ачды. Һәмин саһәдә мәктәбләримиздә јени тәчрүбәләр мејдана чыхмаға башлады, методик тәдгигатларда да буна диггәт артырылды.

Сон илләрдә мәктәбләрдә апардығымыз тәчрүбә ишләри инша јазыларын тәкмилләшдирилмәси—редактәси ишиндә шакирдләрин јазылы коммуникасијасында мүһүм рол ојнајан ашағыдакы иш нөвләриндән истифадәнин тә'лим-тәрбијәдә әһәмијјәтини хүсуси олараг гијмәтләндирмәјә әсас верир.

1) Өјрәдичи иншаларын апарылдығы дәрсдә өз јазы ишини вахтындан әввәл баша чатдыран гүввәтли шакирдләри мүәллим нисбәтән кери галанлара вә зәифләрә көмәк көстәрмәјә чәлб едир. Мүәллимин бу «көмәкчиләри» һәмин шакирдләрин јанында әјләшәрәк

онлара јазыларыны тамамламагда вә редактә етмәкдә фәал көмәк көстәрирләр.

2) Сәһвләрин тәсһиһи мәшғәләләриндә мүәллим шакирдләрә бир-биринин дәфтәрини дәјишәрәк јаздыглары иншаны редактә етмәји тапшырыр. Бу иш просесини ики чүр тәшкил етмәк мүмкүндүр.

а) Ејни партада әјләшән шакирдләр әввәлчә бир-биринин иншасыны охујуб-өјрәнир, сонра мүәллимин јазыда гојдуғу шәрти ишарәләрдән лазыми нәтичәләр чыхараг мүвафиг редактә әмәлијјаты апарырлар. Бу иш нөвүндән истифадә о заман даһа сәмәрәли нәтичә верир ки, јазы ишләри ичәрисиндә һәлә јүксәк гијмәтә лајиг инша олмасын. Она көрә ки, белә инша илә растлашан шакирд онда һеч бир дүзәлиш апармаг имканына малик олмур; демәк, о, јолдашларынын көрдүкләри ишә гошула билмир. Нәтичәдә мәшғәлә ејни партада әјләшән бу вә ја дикәр шакирд үчүн, хүсусән бәрабәр сәвијјәли шакирдләр үчүн марагсыз кечир, аз мүддәтдән сонра онлар ишсиз галырлар. Гүввәтли шакирдин јанында әјләшән зәиф шакирд дә тәхминән ејни вәзијјәтә дүшә билир, лакин о, истәр-истәмәз өзү үчүн башга «әјләнчә» тапыр; јанындакы јолдашынын онун јазысында апардығы дүзәлишләрлә марагланыр. Бу, әлбәттә, һеч дә пис һал дејил.

Тәчрүбәли мүәллимләр бу кими ујғунсузлугларын гаршысыны алмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, «5» гијмәтә лајиг јазылары «тәсһиһ лабораторијасына» бурахмырлар, шакирдләрин парталарындакы јерләриндә исә мүвафиг дәјишикликләр апарырлар; елә едирләр ки, јанјанашы әјләшән шакирдләр ејни сәвијјәли олмасынлар. Бундан мәгсәд зәиф шакирдин јазысы үзәриндә гүввәтли шакирдин даһа чидди иш апармасыны, зәифин исә гүввәтли шакирдин јазысындан бир шеј өјрәнә билмәсини, јахшы илә писи фәргләндирә билмәсини тә'мин етмәкдир.

Апардығымыз тәчрүбәләрин нәтичәси көстәрмишдир ки, ишин бу чүр тәшкили һәр конкрет синифдә (континкентин тәркибиндән, билик сәвијјәсиндән, мүстәгил иш вәрдишиндән вә с. асылы олараг) илк дөврләрдә, бир нөв, експериментал характер дашыјыр. Әкәр јахшы нәтичә верирсә, мүәллим буну сонралар да давам етдирир, вермирсә, демәк, тәшкилати саһәдә нәјин исә чатышмадығындан мүвафиг нәтичәләр чыхармаға чалышмалыдыр.

б) Сәһвләрин тәсһиһи мәшғәләләриндә јазы ишләри шакирдләр тәрәфиндән икиликдә, гаршылыглы олараг тәкмилләшдирилир. Бу иш нөвү ашағыдакы кими тәшкил олунур.

Мүәллим тәкмилләшдирилмәсинә даһа чох еһтијач олан јазылары әввәлчәдән сечир, һәр партада ики гејри-бәрабәр сәвијјәли шакирдин әјләшмәсини тә'мин едир. Сонра һәр ики шакирдә бир јазы иши вериб ону бирликдә, гаршылыглы разылашма јолу илә тәсһиһ етмәји, тәкмилләшдирмәји тәклиф едир.

Гаршыја белә бир суал чыха биләр: үзәриндә редактә әмәлијјаты апарылан јазы ишләри һәр ики шакирддән биринин өз иншасы олмалыдыр, јохса тамамилә башга шакирдин? Әлбәттә, бу вариантларын икиси дә мәгбулдур. Лакин илк дөврләрдә әввәлинчи, сонралар исә икинчи вариантдан истифадә етмәк даһа мәгсәдәујғундур. Шакирдләр бу иш нөвүнә мүәјјән гәдәр алышдыгдан сонра исә онларын арзуларыны нәзәрә алмагла һәмин вариантларын һәр икисиндән нөвбәләмә јолу илә истифадә етмәк олар. Һәтта бу иши гарышыг формада , јә'ни бә'зи шакирдләрә өз јазыларыны, бә'зиләринә исә башгасынынкыны вермәклә дә тәшкил етмәк мүмкүндүр.

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, гејд етдијимиз иш нөвү өз формасына көрә мүхтәлиф олдуғу үчүн ондан тез-тез истифадә едилмәси сәһвләрин тәсһиһи мәшғәләләринин

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

рәнкарәнк, мараглы тәшкил олунмасына әлверишли имкан јарадыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, бу мүстәгил иш просесиндә синифдә пычылтылардан, мәсләһәтләшмәләрдән доған сәс-күј галха билир. Бу, бә'зи мүәллимләри нараһат едир, онлар там сакитлик јаратмаға сә'ј көстәрирләр. Лакин бундан нараһат олмаға әсас јохдур, чүнки «сәс-күј» интизамсызлыгдан јох, мүстәгил иш просесинин өз характериндән ирәли кәлир.

Јазы ишләри үзәриндә апарылан редактә әмәлијјаты мүддәтиндә мүәллим бүтүн синфин фәалијјәтинә рәһбәрлик вә нәзарәт етмәли, ән јахшы ишләјән шакирдләри рәғбәтләндирмәли, онлары башгаларына нүмунә көстәрмәлидир.

3) Мүәллим шакирдләрин ев иншаларыны бир-бирилә дәјишдиртдирәрәк онларын үзәриндә мәһз евдә лазыми редактә әмәлијјаты апармағы тапшырыр. Бу заман о, јахшы иншалары зәиф вә орта сәвијјәли шакирдләрә, дикәр иншалары исә нисбәтән гүввәтлиләрин ихтијарына верир. Әввәлинчиләрә тапшырыр ки, јазылардакы сәһвләри ашкар етмәјә сә'ј көстәрмәклә јанашы, һәмин иншаларын мәзијјәтләрини әһатә едән гыса рә'ј јазсынлар. Сонракылара исә јазыларда лазыми дүзәлишләр апармағы тәклиф едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ејни характерли тапшырыг башга синиф шакирдләринин дә иншаларындан ибарәт ола биләр. Мәсәлән, V синиф шакирдләринин јазыларыны мүәллим дәрс дедији VI вә ја VII, VIII синиф шакирдләринә, јахуд паралел синифдә охујан шакирдләрә верә биләр.

Тәчрүбәләр көстәрмишдир ки, һәр ики һалда шакирдләр башгасынын јазысы үзәриндә мәс'улијјәтлә ишләјир вә тапшырыг онлар үчүн мараглы олур. Буна көрә дә апарылан ишин нәтичәси өз еффективлијинә, фајдалылығына көрә диггәти чәлб едир.

CamScanner ile tarandı

Инша јазыларын тәкмилләшдирилмәсиндә истифадә олунан бу кими иш нөвләри, тәхминән ејни формада, ифадә јазыларын тәкмилләшдирилмәси үзрә ишләрин тәшкили үчүн дә характерикдир.

Көстәрилән иш нөвләриндән истифадә едәркән ашағыдакылары нәзәрә алмаг мүһүм шәртләрдәндир.

а) Редактә әмәлијјаты апармаг үчүн шакирдләрә гырмызы гәләмдән (вә ја карандашдан) истифадә етмәјә ичазә верилмәмәлидир. Јахшы олар ки, онлар ади карандашдан, узаг башы, көј вә ја јашыл рәнкли гәләмләрдән (јахуд карандашлардан) истифадә етсинләр.

б) Мүәллим иншалары тәсһиһ етдикдән сонра, адәтән, онлары гијмәтләндирир. Лакин мәнфи гијмәтә лајиг јазылары (анчаг иншалары) гијмәтләндирмәјә тәләсмәк мәсләһәт көрүлмүр. Сәһвләрин тәсһиһи мәшғәләләриндә һәмин иншаларын мүәллифләринә имкан вермәк лазымдыр ки, онлар мүәллимин апардығы тәсһиһдән сонра өз јазылары үзәриндә јенидән ишләсинләр, сәһвләрини дәрк едиб јазынын үзәриндә мүвафиг дүзәлишләр апарсынлар. Һәтта еһтијач олдуғу һалларда јенидән үзүнү көчүрсүнләр (ејни дәфтәрдә). Әлбәттә, белә јазылары сонрадан јүксәк гијмәтлә дејил, јалныз «3» балла гијмәтләндирмәк олар (әкәр шакирдин иши мүвәффәг гијмәтә лајиг оларса).

в) Өз иншасы үзәриндә мүвәффәгијјәтли тәкмилләшдирмә иши апаран шакирдин јазы гијмәтини («3», «4»), әлбәттә, артырмаг олмаз. Лакин бу фәалијјәтинә көрә сәһвләри тәсһиһ мәшғәләсиндә она чари характерли јүксәк гијмәт (күндәлик сорғуларда олдуғу кими) јазмаг нәинки мүмкүндүр, һәтта шакирдләри һәвәсләндирмәк, даһа јахшы ишләмәјә руһландырмаг бахымындан бу, фајдалыдыр.

Редактәетмә тә'лими шакирдләрин рә'ј вермәси үзрә апарылан ишлә билаваситә әлагәләндирилмәлидир. Онлара илк нөвбәдә инша јазылар һаггында шифаһи рә'ј сөјләмәји өјрәтмәк лазымдыр. Бу мәгсәдлә һәлә иншалар мүәллим тәрәфиндән јохланылыб гијмәтләндирилмәздән әввәл, јазы ишләринин тәһлили дәрси тәшкил олунур. Һәмин дәрсдә шакирдләрдән бир нечәсинин иншасындакы нөгсанлар, чатышмазлыглар һаггында јолдашлары өз фикирләрини-рә'јләрини сөјләјирләр. Бу просесин сәмәрәлилијини тә'мин етмәк үчүн: а) инша охунаркән шакирдләрә мүвафиг гејдләр апармаг тапшырмалы, б) рә'ј сөјләјән шакирдә исә мүәллим, јери кәлдикчә истигамәт вермәлидир. Шакирдләрин рә'јиндә, башлыча олараг ашағыдакылар әсас тутулмалыдыр:

1) Иншанын мәзмуну мөвзуја ујғундурму?

2) Иншада әсас фикир нәдән ибарәтдир, о, јазыда кифајәт дәрәчәдә өз әксини тапа билибми?

3) Иншанын дилиндә хошакәлән вә хошакәлмәјән чәһәтләр һансылардыр?

Инша јазыларын тәһлили үзрә бу истигамәтдә апарылан шифаһи иш шакирдләри јазылы рә'ј јазмаға һазырлајыр.

Јазылы рә'ј јазмаг үзрә ишә IV синифдән (III—IV рүбләрдән) башлајараг ашағыдакы формаларда апармаг олар.

1. Шакирдләрдән биринин иншасы охунур, галанлары исә она рә'ј јазырлар.

2. Һәр партада әјләшән ики шакирдә јолдашларындан биринин јазысы верилир вә онлара бирликдә, јахуд ајры-ајрылыгда рә'ј јазмаг тапшырылыр.

3. Ејни партада әјләшән шакирдләрдән һәр биринә дикәринин иншасына рә'ј јазмаг тәклиф олунур.

4. Мүхтәлиф парталарда әјләшән шакирдләрә синиф јолдашларындан биринин иншасына (мүәллимин вердији иншаја) рә'ј јазмаг тапшырылыр.

5. Бир синфин јазы ишләринә башга синфин шакирдләри рә'ј јазырлар.

Рә'ј јаздырмаг үзрә иши һәм шакирд өз јазысы үзәриндә һәлә редактә әмәлијјаты апармаздан әввәл, һәм дә өз иншасыны тәкмилләшдирдикдән сонра тәшкил етмәк олар. Апардығымыз тәчрүбәләр икинчисинә даһа чох үстүнлүк вермәјин мәгсәдәујғун олдуғуну сүбут едир. Она көрә ки, иншасына јолдашларындан бу вә ја дикәринин рә'ј јазачағыны әввәлчәдән билән шакирд өз јазысыны тәкмилләшдирмәк үзәриндә даһа мәс'улијјәтлә ишләјир.

* * *

Инша јазылар үзәриндә редактә әмәлијјаты апармаг үзрә ишин бүтүн мәрһәләләриндә шакирдләрә сәһвләри тәсһиһ етмәјин техникасыны өјрәтмәјә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Онлара дәрк етдирмәк лазымдыр ки, позмағы өјрәнмәдән јахшы јазмағы өјрәнмәк чәтиндир; јазы ишләри үзәриндә апарылан ағыллы дүзәлишләр һеч дә она ејбәчәрлик кәтирмир, әксинә, ону мә'наландырыр, зәнкинләшдирир.

Јери кәлмишкән гејд етмәк пис олмаз ки, сәһвләрин тәсһиһи мәшғәләләриндә истәр өзүнүн, истәрсә дә башгасынын јазысы үзәриндә дүзкүн, әһатәли дүзәлишләр апармасына көрә мүәллим шакирдә синиф журналында чари гијмәт јаза биләр.

Шакирдләри редактә ишинин техникасына јијәләндирмәкдә мүһүм шәртләрдән бири дә онлара шәрти ишарәләрдән—мүәллимин ишләтдији шәрти ишарәләрдән дүзкүн баш чыхармағы өјрәтмәкдир. Белә ишарәләр системи илә шакирдләр бу вә ја дикәр бачарыға нә дәрәчәдә јијәләнмәләриндән асылы олараг тәдричән таныш олурлар. Һәмин ишарәләрдән тәкчә мүәллим јох, шакирдләр вә истифадә едирләр.

Бундан әввәл дә гејд етдијимиз кими, мүәллимләрин бөјүк гисми шакирд иншаларыны јохларкән чох заман сәһвләри—мәзмун, композисија, нитг вә чүмлә сәһвләрини өзләри дүзәлдирләр, нәтичәдә һәмин иншалар үзәриндә шакирдлә-

Scanned with CamScanner

рин мүстәгил редактә әмәлијјатлары апармалары имканларыны мәһдудлашдырырлар. Белә вәзијјәтдә, ајдын мәсәләдир ки, иншалары тәкмилләшдирмәк үзәриндә апарылан ишин һеч бир еффекти ола билмәз. Буна көрә мүәллим јазы ишләриндәки сәһвләрин тәсһиһиндә, әсасән, шәрти ишарәләрдән истифадә етмәјә сә'ј көстәрмәлидир; лазым кәлдикдә сәһифәнин кәнарында вә ја јазы ишинин сонунда шакирд үчүн мүәјјән гејдләр дә јаза биләр; мәсәлән, «Фактларын аздыр», «Сөзләрин јазылышында диггәтли ол!», «Мөвзуја дәхли јохдур» вә с.

●

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ГИСМИ АХТАРЫЧЫЛЫГ МЕТОДУНДАН ИСТИФАДӘ

Шәмистан МИКАЈЫЛОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин шө'бә мүдири, педагожи елмләр доктору

Партија вә һөкумәтимиз тә'лим ишиндә шакирдләрин мүстәгил дүшүнмәк габилијјәтинин инкишаф етдирилмәсини әсас проблем кими гаршыја гојур. Бу чәһәт һазырда совет дидактикасында хүсуси бир истигамәт кими диггәти чәлб едир вә тә'лим просесиндә шакирдләрин мүстәгил ишләмә бачарығыны инкишаф етдирмәк үчүн лазыми шәраит јарадан методлардан истифадәнин имкан вә јолларынын мүәјјәнләшдирилмәси зәрурәтини мејдана чыхарыр. Мүстәгил дүшүнмәк, лазыми мәсәләләрә сәрбәст мүнасибәт билдирмәк, һәр шејдән әввәл, һәјат һадисәләри барәдә мөвчуд олан информасија боллуғундан, факт чохлуғундан лазым оланыны көтүрмәк, груплашдырыб тәһлил етмәк үчүн лазымдыр. Одур ки, информасија боллуғу шәраитиндә јашајан шакирдләрдә фикри фәаллығы даһа да артырмаг мәктәбләримиздә, тә'лим просесиндә өн плана чәкилир. Танынмыш дидактлардан М. Н. Скаткин тә'лим просесиндә шакирдләрин мүстәгиллијинин инкишаф етдирилмәсини чох чидди бир педагожи проблем кими гијмәтләндирәрәк јазыр ки, кәнчләрдә идрак мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк һәр һансы фәалијјәтә јарадычы јанашмаг демәкдир. Мәктәб вә дидактика мүасир һәјатын бу мүһүм мәсәләсинә биканә гала билмәз. Академик А. Д. Александров исә гејд едир ки, мәктәб шакирдләрдә мүстәгил дүшүнмәји тәрбијә етмәлидир. Бу бизим чәмијјәтимизин һәр бир шүурлу үзвүнүн әсас кејфијјәтидир.

Әлбәттә, тә'лим просесиндә шакирдләрин фикри фәаллығыны артырмаг, онларда мүстәгил дүшүнмә габилијјәтини инкишаф етдирмәк олдугча кениш, чохшахәли ишдир вә үмумпедагожи мәсәләдир. Бу мүһүм иш мүхтәлиф фәнләрин тәдриси просесиндә јеринә јетирилир. Бу вә ја башга тә'лим фәнининин спесифик хүсусијјәтиндән, материалын характериндән асылы олараг фикри фәаллығы артырмаг имканы да башга, бир-бириндән фәргли олур, мүхтәлиф тә'лим методларындан истифадә тәләб едир.

Бу бир һәгигәтдир ки, әдәби-бәдии материалын шакирдләрә өјрәдилмәси ишиндә мүхтәлиф тә'лим методундан истифадә олунур вә әдәбијјат дәрсиндә тәтбиг едилән һәр бир метод әдәби материалын мәнимсәдилмәсинә аз вә ја чох дәрәчәдә мүсбәт тә'сир көстәрир. Лакин әдәбијјатын өјрәдилмәси ишиндә елә тә'лим методларындан истифадә етмәк лазымдыр ки, онлар әдәби-бәдии материалын һәртәрәфли вә дәриндән мәнимсәнилмәси үчүн лазыми шәраит јаратмагла, тәрбијә ишиндә әдәбијјатын гаршысына гојулан вәзифәни јеринә јетирмиш олсун. Мәктәб тәчрүбәсинә әсасән дејә биләрик ки, әдәби-бәдии материалын мәнимсәдилмәси үчүн нисбәтән фајдалы олан вә шакирдләрин фикри фәаллығына шәраит јарадан үсуллардан бири **гисми ахтарычылыгдыр.**

Гисми ахтарычылыг методу тәләб едир ки, шакирдләрә өјрәдиләчәк јени билик онлара мә'лум олан биликләрин әсасында верилсин. Башга сөзлә, шакирдләрә мә'лум олан биликләр ахтарыш заманы (мүсаһибә просесиндә) өјрәдиләчәк јени анлајышын, фактын үзә чыхарылмасына, нәзәрә чатдырылмасына, бир сөзлә, үзәриндә лазыми иш апарылмасы үчүн објектә чеврилмәсинә зәмин јарадыр, һәмин мәсәлә үзәриндә шакирдин мүһакимә јүрүтмәсинә әсас верир.

Әлбәттә, тә'лим материалынын өјрәдилмәсиндә һәр һансы методдан, о чүмләдән гисми ахтарычылыгдан истифадәјә, онун тәтбигинә тәсадүфи, кәлишги көзәл бир иш кими бахмаг олмаз. Тә'лим методуну мүәјјәнләшдирән, белә демәк мүмкүнсә, тәләб едән мөвзунун мәзмунудур. Бу бахымдан јанашдыгда әдәбијјат мүәллими гисми ахтарычылыг методундан истифадә едәркән шакирдләрә нә өјрәдәчәјини диггәт мәркәзиндә сахламалыдыр. Орталыға белә суал чыхыр: әдәбијјат дәрсиндә мүәллим гисми ахтарычылыг методундан истифадә едәркән һансы мәсәләләри мејдана чыхармағы гаршыја мәгсәд гоја биләр?

Мәктәб тәчрүбәсинә әсасән үмумиләшмиш шәкилдә демәк олар ки, гисми ахтарычылыг јолу илә мүәллим бәдии әдәбијјатын әсас хүсусијјәтләрини—әдәби әсәрин һәјат һадисәләринин бәдии ин'икасы олдуғуну; һадисәләрин бәдии әсәрдә образларла әкс олундуғуну, әсәрдәки сурәтләрин һадисәләрин инкишаф хәтти әтрафында груплашмасыны (әсас вә епизодик, мүсбәт вә мәнфи сурәтләр); һәр бир сурәтин характерик хүсусијјәтини (бирини башгасы илә мүгајисәләндирмәк, гаршылашдырмаг јолу илә); әдәбијјатын сөз сәнәти олмасыны, башга инчәсәнәт нөвләри илә әлагәсини, сәнәткарын сөздән истифадә бачарығыны гијмәтләндирмәји, үзәриндә иш апарылан әсәрин жанр вә нөв хүсусијјәтләрини, әсәрдә һадисәләрин инкишаф мәрһәләләрини мүәјјәнләшдирмәји вә с. шакирдләрин өзләринә мүшаһидә етдирә биләр. Белә олдугда мәнимсәмәдә даһа јахшы мүвәффәгијјәт газанылыр.

Әлбәттә, шакирдләр садаланан бу хүсусијјәтләрин мејдана чыхарылмасы истигамәтиндә ахтарыша салынаркән онларын әдәби билик сәвијјәләри, ашкара чыхарылмасы тәләб олунан чәһәтләрдәки систем көзләнилмәли, нәјин васитәсилә, јә'ни һансы билијин көмәји илә нәји тапмағын мүмкүн олдуғу мүәллимин диггәт мәркәзиндә дурмалыдыр.

Шакирдләри гисми ахтарычылыг јолу илә ашағыдакы мәсәләләр үзәриндә ишләтмәк әдәби-бәдии материалларын, фактларын дәриндән мәнимсәдилмәсинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

Әдәбијјатын сөз сәнәти олмасы вә башга инчәсәнәт нөвләриндән ону фәргләндирән чәһәтләр; шифаһи халг јарадычылығы вә јазылы әдәбијјат, шифаһи вә јазылы әдәбијјатда жанр мүхтәлифлији, бу вә ја башга әдәби нөвүн форма хүсусијјәтләри, епик вә драматик әсәрләрдә һадисәләрин инкишафы; һадисә вә образ (јарадылан образын тәсвир олунан һадисә илә әлагәси), мүәллифин образлара мүнасибәти; ајры-ајры нүмунәләр әсасында әдәбијјат нәзәријјәсинин мүхтәлиф мәсәләләри (нәср вә нәзм, Азәрбајчан ше'риндә ишләнән вәзн вә шәкилләр, һәр биринин әсас хүсусијјәтләри, композисијасы вә сүжети, сүжетин мәрһәләләри, сөзүн һәгиги вә мәчази мә'насы, мәчазын мүхтәлиф нөвләри, һәр биринин әмәлә кәлмә принсипи; бәдии јарадычылыг методу—реализм вә романтизм, онларын һәр биринин әсас хүсусијјәти вә с.). Јазычынын үслуб хүсусијјәти, дилин зәнкин сөз хәзинәсиндән бу вә ја башга сәнәткарын истифадә етмәси вә ону әсәрин идејасы илә әлагәләндирмә бачарығы вә с.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Шубһәсиз ки, әдәбијјат дәрсләриндә гисми ахтарычылыг (евристик мүсаһибә) методундан истифадәни, мүмкүн олан бүтүн әдәби-бәдии материалын тәтбигини бир мәгаләдә әһатә етмәк имкан харичиндәдир. Она көрә дә мәгаләдә груплашдырылмыш шәкилдә анчаг бә'зи нүмунәләр вермәклә мәһдудлашырыг.

а) Әсәрдә һадисә вә образларын әлагәси үзрә ахтарыш.

Мә'лумдур ки, һәјат һадисәләри бәдии әсәрдә мүәјјән мәгсәдлә әкс етдирилир. Сөз сәнәткары һәјатда баш верән (јахуд баш вермәси мүмкүн олан) һадисәни гәләмә алдыгда садәчә олараг һәмин һадисәни данышмаг мәгсәди күдмүр, ејни заманда онун васитәсилә мүәјјән бир идеја тәблиғ едир, охучунун (јахуд тамашачынын) шүуруна мүәјјән бир шеј чатдырыр, ондан ибрәт дәрси алмаға, нүмунә көтүрмәјә чағырыр. Елә әдәбијјатын бир тә'лим фәнни кими орта мәктәбин тәдрис планында кениш јер тутмасы да, әсасән, бунунла әлагәдардыр. Мәсәлән, VIII синифдә М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәри өјрәдилир. Һәмин әсәрин тәдрисиндә мәгсәд ешг мәчәрасы данышмаг јох, XVI әсрдә феодал-патриархал гурулушунда гадын һүгугсузлуғуну, инсан ләјагәтинин тапдаланмасыны нәзәрә чатдырмаг вә инсанын мә'нәви азадлыг идејасыны тәблиғ етмәкдир. Әсәрдә јарадылан мүхтәлиф әгидәли, мүхтәлиф характерли образлар, онларын данышығы, башгаларына мүнасибәти, һадисәләрин һансы планда, һансы ардычыллыгла верилмәси дә мәһз сәнәткарын ирәли сүрдүјү идејанын ачылмасына хидмәт едир.

Бәдии әсәрләр һадисәләрин кенишлији, әһатә даирәси бахымындан мүхтәлиф — садә вә мүрәккәб, јығчам вә кениш олур. Бәдии әсәри охујуб, она мүәјјән мүнасибәт билдирмәк вәрдиши олмајан мәктәблиләр кениш вә мүрәккәб әсәрдә һадисәләрин инкишаф етмәсини тәләб олунан шәкилдә изләјиб гаврамагда чәтинлик чәкирләр. Бу чәһәтдән дә шакирдләри бәдии әсәр үзәриндә ишләтмәк, әсәрдә һадисә вә образын әлагәсини мүәјјәнләшдирмәк саһәсиндә ахтарыш үчүн әввәлчә һәчмчә конкрет, гурулушча садә әсәр сечмәк мүһүм шәртләрдәндир. Әлбәттә, белә әсәрләр бүтүн синифләрдә өјрәдилир. Лакин мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, бу ишә V, јахуд VI синифдән башламаг вә сонракы синифләрдә давам етдирмәк даһа еффектли олур. IV синфин тә'лим материаллары арасында даһа мүнасиб әсәрләр олмасына бахмајараг, шакирдләрдә лазыми вәрдиш јаранмадығындан, онлар тәләб олунан мәсәлә үзрә демәк олар ки, фикирләшә билмир вә фикри ахтарыша дүшмәкдә чәтинлик чәкирләр. Она көрә дә IV синифдә шакирдләри тә'лим материалы үзрә бу чүр ахтарыша салмаг мәгсәдәујғун дејил. V синифдә садә, јығчам әсәрләр үзәриндә ишдән башламаг төвсијә олунур. Шакирдләри бу истигамәтдә ишләтмәк үчүн А. Шаигин «Мәктуб јетишмәди» һекајәси мүнасиб әсәрләрдән биридир.

Тәчрүбәли әдәбијјат мүәллимләри шакирдләри дејилән истигамәтдә ахтарыша сөвг етмәк, мүстәгил фикир јүрүтмәјә шәраит јаратмаг мәгсәдилә синфә тәхминән ашағыдакы кими суалларла мүрачиәт едирләр: Әсәрдә һансы образлар вар? «Мәктуб јетишмәди» һекајәсиндә тәсвир олунан һадисә даһа чох һансы образла бағлыдыр? Бу һекајә нә үчүн «Мәктуб јетишмәди» адланыр? Јазычынын тәнгид һәдәфи нәдир? вә с.

б) Әдәбијјат нәзәријјәси анлајышлары үзрә ахтарыш.

Гисми ахтарычылыг методундан әдәбијјат дәрсләриндә истифадәдән данышаркән, мәктәб тәчрүбәсинә әсасән белә бир фикир сөјләмәк лазым кәлир ки, әдәбијјат нәзәријјәси материаллары даһа кениш имкан верир. Әдәбијјат нәзәријјәси материалларында мүәјјән бир гајда, ганунаујғунлуг шакирдләрин диггәтини даһа тез чәлб едир. Мүәллимләрә бир чәһәти хатырлатмаг лазым кәлир ки, **әдәбијјат нәзәријјәси материалларында гисми ахтарычылыг методундан истифадәјә кениш имкан олдуғу кими, һәмин материаллар да гисми ахтарычылыг методу илә өјрәнилдикдә мәнимсәмә шүурлу олур.**

Шакирдләр V синифдән башлајараг әруз вәзниндә јазылмыш ше'р парчалары илә таныш олурлар. Лакин бу саһәдә узун мүддәт апардығымыз тәдгигатдан белә гәнаәтә кәлирик ки, бу синифдә әруз вәзниндә јазылмыш ше'рләр тәдрис олунса да, шакирдләр әрузун хүсусијјәтләрини нәзәри чәһәтдән баша дүшмәкдә, дәрк етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Она көрә дә V—VI синифләрдә шакирдләр бу вәзнлә практик јолла таныш едилмәли, онун хүсусијјәтләри нәзәри чәһәтдән VII—VIII синифләрдә изаһ едилмәли вә онун мүхтәлиф бәһрләри һаггында мә'лумат верилмәлидир. Мәктәб тәчрүбәсиндән кәлән бу методик мүлаһизә она көрә даһа еффектли сајылыр ки, бу вахта гәдәр нәзм анлајышы вә һеча вәзни һаггында шакирдләрин мә'луматы дәринләшир, нәзми нәсрдән фәргләндирән спесифик хүсусијјәтләрин шүурлу мәнимсәдилмәси үчүн мөһкәм зәмин јаранмыш олур. Шакирдләр, үмумијјәтлә, нәзм һаггында, һеча вәзнинин әсас хүсусијјәтләри барәдә лазыми тәсәввүрә малик олсалар да, онлар гисми ахтарычылыг јолу илә әрузун спесифик чәһәтләрини мүәјјәнләшдирмәји бачармыр. Нәзми нәсрдән фәргләндирән чәһәт (нитгин бир өлчүдә давам етмәси, аһәнк, гафијә, бөлкү, рәдиф вә с.) һеча вәзнинин спесифик хүсусијјәтләри (мисраларда һечаларын бәрабәр олмасы, мисраларда бөлкү принсипи, бу принсипә әсасән һеча вәзнинин мүхтәлифлији) һаггында лазыми билијә малик олдугдан сонра шакирдләр әруз вәзниндә јазылмыш ше'рләр үзәриндә гисми ахтарычылыг јолу илә ишләдилир. Бу ишдә ашағыдакы хүсусијјәтләри мејдана чыхармаг әсас мәгсәд ола биләр.

1. Һечаларын узун-гысалығына (јахуд-ачыг-гапалы олмасына) көрә бир-бирини изләмәси;

2. Әрузун бөлкү принсипинә әсасән сөзләрин өз бүтөвлүјүнү һәмишә сахлаја билмәмәси (тәфиләнин тәләбинә көрә бир сөзүн бөлүнәрәк мүхтәлиф бөлүмләрә дүшмәси);

3. Ше'рин мисралары илә бәһрин гәлибләри арасындакы аһәнк ујғунлуғу.

Шакирдләрдә әруз һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратдыгдан сонра онлары һәмин вәзндә јазылмыш ше'р нүмунәләри үзрә ахтарыша истигамәтләндирмәк вә јухарыда дејилән чәһәтләри онларын өзләринә тапдырмаг фајдалыдыр. Мәсәлән, VIII синифдә Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдриси заманы мүәллим шакирдләри әсәрин вәзни үзәриндә дүшүндүрүр. Бу мәгсәдлә шакирдләрә дејир:

—Поеманын бир нечә мисрасы (һәр кәс истәдији мисралары сечә биләр) үзәриндә фикирләшин, һечаларын кејфијјәтчә бир-бирини нечә изләдијини мүәјјәнләшдирин вә гәлиблә аһәнк ујғунлуғуну тапын.

Шакирдләрдән бири ашағыдакы мисралары дејиб изаһ едир:

Ол-саj-ды мә-ним бир их-ти-ја-рым,
Ол-маз и-ди сән-дән өзкә ја-рым.

Биринчи мисрада **ол, сај, ним, бир, их, рым** (1, 2, 5, 6, 7, 10-чу сырада дуран һечалар) һечалары гапалыдыр, ејни заманда узундур. Икинчи мисрада ејни сырада дуран **ол, маз, сән, дән, өз, рым** һечалары да гапалыдыр вә узундур; һәр ики мисрада 3, 4 вә 8-чи сырада дуран һечалар **(ды, мә, ти, и, ди, кә)** ачыгдыр, ејни заманда гысадыр. Һәр ики мисранын 9-чу сырасында дуран һеча **(ја)** ачыгдыр, лакин узундур. Һәмин мисралар **Мәф'улу Мәфаилүн фә'улүн** гәлибинин аһәнкинә ујғундур.

Әдәбијјат дәрсләриндә гаршыја гојулан мәгсәддән асылы олараг гисми ахтарычылыг методу илә мүхтәлиф мәсәләләри көстәрилән гајдада изаһ етмәк мәнимсәмә үчүн фајдалы олар.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ИЛЈАС ӘФӘНДИЈЕВИН «ХӘНЧӘР» ҺЕКАЈӘСИНИН ТӘДРИСИ

Зәһра ӘЛИЈЕВА
филолокија елмләри намизәди

4—6-чы синифләрдә әсәрләри тәдрис олунан јазычыларын тәрҹүмеји-һалы өјрәдилмир вә буна еһтијач да јохдур. Бунунла белә әсәрин мүәллифи һаггында шакирдләрә бә'зи мә'луматлар вермәк мәсләһәтдир. Чүнки чох вахт бу, шакирдләрдә өјрәнилән әсәрә марағы, бәдии әдәбијјата мејли артырыр.

Илјас Әфәндијевин «Шәһәрдән кәлән овчу» һекајәси IV, «Дағлар архасында үч дост» (романдан бир парча) VI синифдә тәдрис олунур. V синифдә «Гары дағы» һекајәси синифдәнхарич охунур. Демәли, мүәллим јазычы һаггында мүәјјән мә'луматлар верир. Лакин 4—6-чы синифләрдән фәргли олараг 7-чи синифдә јазычы һаггында нисбәтән кениш мә'лумат вермәк олар. Чүнки бу синиф шакирдләри орта мәктәбдә әдәбијјаты тарихи хронолоҗи ардычыллыгла өјрәнмәјә дә һазырлајыр.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мәктәблиләр әдибин әсәрләрини чох бөјүк һәвәслә охујурлар, М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм театрынын сәһнәсиндә ојнанылан, телевизорла көстәрилән драм әсәрләринә тамаша едирләр. Илјас Әфәндијев тез-тез мәктәблиләрин гонағы олур, мәктәбләримиздә халг јазычысынын әсәрләринин мүзакирәси тәшкил олунур. Лакин бүтүн бунлар бир мәктәбдә чох, бир мәктәбдә аз ола биләр. Одур ки, мүәллим VII синифдә әввәлчә јазычы вә онун әсәрләри һаггында шакирдләрин нә дәрәчәдә мә'лумата малик олдугларыны мүәјјән етмәли, сонра јени дәрсин изаһына башламалыдыр.

Тәкмилләшдирилмиш програма әсасән јенидән нәшр олунан дәрсликдә јазычы һаггында кифајәт гәдәр материал вардыр. Мүәллим шакирдләрә дәрсликдә олмајан, лакин јазычы үчүн даһа характер олан башга мәсәләләр барәдә мә'лумат вермәјә чалышмалыдыр. Габагчыл мүәллимләр, јазычынын јарадычылығы илә әлагәдар марағлы епизодлар данышырлар. Биз мүәллимә јазычы һаггында мәһз бу мәзмунда данышмалысан демирик. Мүәллим јаддагалан, тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едән, мүталиәјә марағы даһа да артыран мөвзуда сөһбәт етмәк үчүн Илјас Әфәндијевин зәнкин вә чохчәһәтли јарадычылығындан бәһрәләнмәли, бу мәһсулдар јазычынын һәр бир јени әсәрини охумалыдыр. Илјас Әфәндијев Азәрбајчан совет әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәләриндән биридир. Онун әсәрләри ССРИ вә бир чох дүнја халгларынын дилләринә тәрчүмә едилир вә һәр јердә бөјүк марагла гаршыланыр.

«Хәнчәр» һекајәсинин тәдрисинә башлајаркән мүәллим мүәллифин шакирдләрә таныш олан әсәрләриндәки әдәби гәһрәманлары бөјүк бир мәһәббәтлә тәрәннүм етмәси, хүсусән романларында гуруб јарадан әмәк адамларынын бәдии образларыны сәнәткарлыгла гәләмә алмасыны гејд едиб, диггәти «Хәнчәр» һекајәсинә јөнәлтмәлидир.

Мә'лумдур ки, 4—7-чи синифләрдә әдәби нүмунәләр әсасында мәктәблиләрә вәтәнпәрвәрлик, гәһрәманлыг, мәрдлик, мүбаризлик, икидлик ашыланыр. Һәмин синифләрин програмына дахил едилән «Вәтән» (А. Сәһһәт), «Гызыл шаһинләр», «26—лар» (С. Вурғун), «Одлу гылынч» (М. Һүсејн), «Узаг саһилләрдә» (И. Гасымов, Һ. Сејидбәјли), «Алај оғлу» (В. Катајев), «Шимал күләји» (Г. Илкин), «Гафурун үрәји» (С. Рүстәм), «Кәнч гвардија» (А. Фадејев), «Бир кәнчин манифести» (Мир Чәлал Пашајев) вә с. вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда јазылан әсәрләр мүәллимләримизә зәнкин материал верир.

«Хәнчәр» програм үзрә шакирдләрин өјрәндикләри 24-чү һекајәдир. Бу синифләрдә шакирдләрә һекајә нөвү илә әлагәдар әдәбијјат нәзәријјәсиндән **һекајә һаггында илк анлајыш** (Ч. Чаббарлы «Дилара»), **јумор һаггында илк анлајыш** (Ч. Мәммәдгулузадә «Почт гутусу»), **бәдии тәсвир васитәләри, епитет һаггында верилмиш мә'луматын дәринләшдирилмәси, тәшбеһ һаггында илк анлајыш** (А. Шаиг «Мәктуб јетишмәди»), **бәдии портрет һаггында анлајыш** (С. С. Ахундов «Гарача гыз»), **портрет** (Ч. Чаббарлы «Фирузә»), **реализм һаггында илк анлајыш** (Ч. Мәммәдгулузадә «Гурбанәлибәј») мә'лумат верилмишдир. Одур ки, мүәллим шакирдләрә таныш олан вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик, гәһрәманлыг мөвзусунда јазылан әсәрләр, һәмчинин һекајә, онун әсас хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрин биликләрини јада салыб гејд едә биләр ки, Илјас Әфәндијев әсәрин мөвзусуну Иранда-Чәнуби Азәрбајчанда баш верән һадисәләрдән көтүрмүшдүр. Јазычы өзү һекајәдә көстәрир ки, «Бу әһвалат Иран Азәрбајчанынын кичик бир шәһәриндә олду». Илк дәфә гигәдән шакирдләрин диггәтини һадисәләрин ваге олдуғу Ирана-Чәнуби Азәрбајчана јөнәлтдикдән сонра охуја башламаг мәсләһәтдир.

Һекајәдә Чәнуби Азәрбајчан әразисиндә ишләнән 40 јахын сөз вә ифадә вардыр. Мүәллимин оху просесиндә ашағыдакы сөзләрин мә'насыны изаһ етмәси вә сонра онлары лүғәт дәфтәрләриндә јаздырмасы мәсләһәтдир. Ишин белә тәшкили, јә'ни шакирдләр үчүн чәтин анлашылан сөз вә ифадәнин чүмлә ичәрисиндә изаһ едилмәси онун јадда галмасыны асанлашдырыр.

1. **Әндәруни-бируни**-дахили-харичи (һекајәдә һәр тәрәф, әтраф мә'насында ишләнмишдир.
2. **Әба** — голсуз узун үст палтарыдыр.
3. **Кирман** — әјаләтдир. Кирман халчасы дүнјада мәшһурдур.
4. **Шираз** — фарс әјаләтинин мәркәзидир. Шираз тәнбәкиси өз кејфијјәтинә көрә дүнјада мәшһурдур.
5. **Мәнзумә** — Нәзмә чәкилмиш мүәјјән бир әсәр. Ше'р.
6. **Сәрраф** — гызылы јахшы таныјан, зәркәр шејләри сатан шәхс.
7. **Күршад** — чох адам олан јер, базарын гызғын вахты.
8. **Тәсбеһ** — куја мүгәддәс јер олан Мәккә, Нәчәф, Мәшһәд шәһәрләринин торпағындан һазырланмыш вә сапа дүзүлмүш мунчуг; тәсбеһи руһаниләр, диндарлар кәздирирләр.
9. **Мүәззәб** — әзаблы, әзијјәтли, изтираблы.
10. **Ажан** — Иранда полис ишчисинә дејилир.
11. **Либас** — кејим, палтар.
12. **Гәбзә** — хәнчәрин габы, гыны.
13. **Тијәли** — учу ити.
14. **Шәвә** — нисбәтән гијмәтли, гара рәнкдә парлаг даш.
15. **Мүкәддәр** — мә'јус, гәмли.
16. **Мүгәддәс ајин** — дини ајин.
17. **Арагчын** — «ара» тәр демәкдир, арагчын тәрјыған, моллаларын вә диндарларын папагдан әввәл башларына гојдуглары нәлбәкијә бәнзәр папаглыгдыр.
18. **Хилафына** — адәтинә ујғун олмајан.
19. **Зәнчан** — Теһрана јахын олан илк шәһәрдир. Тәбриздән тәхминән 120 км. аралыдыр.
20. **Агибәт** — кәләчәк.
21. **Тохмаг** — ағачдан һазырланмыш бөјүк чәкич.
22. **Једдиллик чыраг** — нефт илә јанан пилтәли чыраг (лампа).
23. **Фәдаи** — Иранда халгын азадлығы уғрунда мүбаризә едән белә адланыр.
24. **Мат-мәбһут** — фикирли, фикрә далмыш.
25. **Гејбдән** — куја сәмадан кәлән сәс.
26. **Ејзән** — һәмишә.
27. **Ризамәнд** — разылыг.

CamScanner ile tarandi

Scanned with CamScanner

28. **Кархана** — фабрик.
29. **Мүстәриб** — әзаб-әзијјәт.
30. **Әршә чәкмәк** — көјә чәкмәк.
31. **Иришилмәз** — күлүмсәмәјән, гәмли, кәдәрли.
32. **Гарнашалыг** — гарышыглыг.
33. **Мүртәче** — иртичачы.
34. **Сабаһ шәридимиз** — шәрәфли сәһәримиз.
35. **Әснаф** — мүхтәлиф кичик әшја сатан сатычы.
36. **Сәрбаз** — әскәр.
37. **Сәрһәнк** — һәрби рүтбә.
38. **Бәниз** — үз, сифәт.
39. **Варфоломеј кечәси** — Франсада кечирилән мүгәддәс дини бајрамдыр (1572-чи ил августун 24-дә һәмин бајрам кечәсиндә католикләр һүчум едиб гукенот дејилән протестантлары фачиәли шәкилдә өлдүрмүшләр).
40. **Јавәр** — һәрби рүтбә.
41. **Мәнфур** — ијрәнч, хошакәлмәз тәрздә.
42. **Бинаән-әлејһ** — буна көрә мә'насындадыр.
43. **Мәфкурә** — гадын чинси (јә'ни Сүдабә).

«Хәнчәр» једдинчи синифдә «Кәнч гвардија», «Бир кәнчин манифести», «Тамаша гарынын нәвәләри», кими ири һәчмли, «Севил» кими мүрәккәб психоложи әсәрләрдән сонра өјрәдилир. Мәктәб тәчрүбәсинә әсасән демәк олар ки, шакирдләр дәрс илинин сонуна јахын тәдрис олунан «Хәнчәр» һекајәсини асанлыгла гавраја биләрләр. Одур ки, ајры-ајры шакирдләрин һекајәнин мәзмунуну сөјләмәсинә еһтијач јохдур. Икинчи саатда суаллар васитәсилә әсәрин мәзмунуну сорушмаг олар. Лакин бу заман чалышмаг лазымдыр ки, шакирдләр өзләри әсәрдәки һадисәләр, сурәтләр һаггында мүһакимә јүрүтсүнләр. Бу мәгсәдлә мүәллим шакирдләрин дүшүнмәсинә имкан јаратмалыдыр.

Мәзмунун мәнимсәнилдијини мүәјјән етдикдән сонра әсәрин тәһлилинә башламаг олар.

Мә'лумдур ки, хүсусән ушаглар үчүн јазылан бәдии әсәрләрдән мүәјјән бир тәрбијәви нәтичә чыхарылмалыдыр. Тәһлил заманы мүәллим јалныз һадисәләрин тәсвирини вермәклә, гуру нәсиһәт, гуру сөзчүлүклә кифајәтләнмәмәлидир. Мүәллифин тәблиғ етдији мә'нәви кејфијјәтләр шакирдләрин чанына, ганына һопмалыдыр. Бу бахымдан «Хәнчәр» һекајәси чох характердир вә онун орта мәктәб програмына дахил едилмәси тәгдирәлајигдир. Әсәрин тәдриси баша чатдыгдан сонра једдинчиләр — Илдырымын јашыдлары белә бир гәнаәтә кәлмәлидирләр ки, Вәтән мүгәддәсдир, Вәтән уғрунда, азадлыг уғрунда мүбаризә едәнләр һеч заман унудулмур. Лазым кәләрсә, Вәтән уғрунда чандан кечмәк олар.

Дүздүр, шакирдләр VI синифдә халг јазычысы, Сосиалист Әмәји Гәһрәманы Мирзә Ибраһимовун «Азад» һекајәси илә таныш олмушлар. Лакин «Хәнчәр» һекајәси кечиләркән Иранда — Чәнуби Азәрбајчанда кедән милли мүбаризә, Иранын кечмиши, бу күнү һаггында шакирдләрә јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун мә'лумат верилмәси мәсләһәтдир. Бу она көрә лазымдыр ки, һекајәдә Пишәвәри, «Азәрбајчан» гәзети, ана дили, Азәрбајчан дили, һәр јердә доғма ана дилиндә данышылмасы вә башга сөзлә десәк, әсәрин үмуми идејасы шакирдләрә даһа тез ајдын олсун.

Бу мәгсәдлә мүәллим дејә биләр ки, Иран Асија гитәсиндә јерләшир (синфә дүнјанын сијаси хәритәсини кәтирмәк вә әјани олараг көстәрмәк олар). Шималда ССРИ (Азәрбајчан ССР, Ермәнистан ССР, Түркмәнистан ССР), гәрбдә Түркијә вә Ираг, Шәргдә Әфганыстан, Хәзәр дәнизи, чәнубдан Иран (Фарс) вә Оман көрфәзләри илә әһатә олунур. Саһәси 1,648 мин км², әһалиси 36,3 милјондур. Иранын пајтахты Теһран шәһәридир. Көрүндүјү кими, Иран дүнја јолларынын чарпазлашдығы јердә јерләшир, чоғрафи чәһәтдән әлверишлидир, Иранын чох бөјүк стратежи әһәмијјәти вардыр. Она көрә Иран һәмишә харичи дүшмәнләрин әсарәтиндә олмушдур. Капиталистләр өлкәнин зәнкин сәрвәтини, хүсусән нефтини әлә кечирмәк үчүн Ираны өзләриндән асылы вәзијјәтдә сахламаға чох бөјүк сә'ј көстәрирләр. Әсрләрдән бәри јерли әһалинин башына мин чүр ишкәнчәләр кәтирилир. Лакин халг өз азадлығы уғрунда нә гәдәр гурбанлар версә дә, јолдан дөнмүр. Фәдакар, мәрд, чәсур оғуллар өз гәһрәман бабаларыны, аталарыны, гардашларыны әвәз едир вә мүбаризәни давам етдирирләр. Халгын азадлығы уғрунда мүбаризә едән гәһрәманлардан бири дә Сәттархан олду. О, узун илләр вәтәнин истиглалијјәти уғрунда вурушмуш вә гәһрәманлыгла һәлак олмушдур.

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабы Иран халгларынын һәјатына, онларын ичтимаи-сијаси мүбаризәләринә күчлү тә'сир көстәрди. Октјабр ингилабындан сонра Иран зәһмәткешләри јенидән өз азадлыглары уғрунда мүбаризәјә галхдылар. Иранын ән ири шәһәрләриндә — Теһранда, Тәбриздә күчлү нүмајишләр башланды. 1917—1920-чи илләрдә Сәттарханын силаһдашы Шејх Мәммәд Хијабани халг иши уғрунда кедән мүбаризәләрә башчылыг етди. Онун рәһбәрлији алтында кедән азадлыг мүбаризәси Чәнуби Азәрбајчан халгынын гәһрәманлыг тарихиндә шәрәфли јер тутур. Бу дөврдә иртичачы гүввәләр јенә дә мәрд мүбаризләри әлә кечиртди вә һәлак етди.

(Мүәллим Сәттархан вә Шејх Мәһәммәд Хијабанинин гәһрәманлыгла долу һәјатыны әкс етдирән бир чох әсәрләр јарандығыны гејд едиб, «Сәттархан» вә «Хијабани» романларыны охумағы мәсләһәт көрә биләр.)

1924-чү илдә Рза шаһ һакимијјәт башына кәлди вә бу заман халгын күзәраны даһа да ағырлашды. Рза шаһын дар ағачлары гәһрәман халгы сусдура билмәди, ирадәсини сарсытмады. Шаһ режиминә дөзмәјән халг јенидән мүбаризәјә галхды, ингилаби иш мәһв олмады. 30-чу илләрдә ингилабчылар Иранда Азәрбајчан дилиндә «Дүнја» журналыны нәшр етмәјә башлады.

1941-чи илдә һитлерчи фашистләр гәфләтән өлкәмизә һүчум етди, Бөјүк Вәтән мүһарибәси башланды, һәмин дөврдә Иранда халг демократик һәрәкаты јүксәлди. Рза шаһ һакимијјәти деврилди. Аз кечмәдән Иранда Азәрбајчан дилиндә бир нечә мәтбуат органы («Дәдә Горгуд», «Үлкәр», «Ингилаб јолунда», «Күнәш», «Әнчүмән», «Јени јол») јарадылды. Лакин бу мәтбуат органлары узун мүддәт фәалијјәт көстәрә билмәди. Иранда јенә дә иртича гүввәләри баш галдырды. Бу заман, нечә дејәрләр, ики чәбһә јаранды. Бир тәрәфдә халг азадлығы уғрунда чарпышан, демократик идејалары тәблиғ едәнләр, дикәр тәрәфдә көһнә гурулушу горујуб сахламаға чәһд көстәрән, халгын зәһмәти һесабына варланан вә өз мәнафејини күдән иртичачы гүввәләр. Икинчи чәбһәнин тәрәфдарлары һәр чүр чинајәтә әл атыр, мүбаризләри дар ағачындан асдырыр, онларын ушагларына, ата вә аналарына олмазын әзаб-әзијјәтини верирдиләр.

«Хәнчәр» һекајәсинин мөвзусу мәһз бу дөврдә Иранда — Чәнуби Азәрбајчанда баш верән тарихи һәгигәтләрдән көтүрүлмүшдүр. Халг иши уғрунда һәлак оланлардан бири дә Илдырымын атасыдыр. Һекајәдә Сүдабә илә Илдырымын анасы арасындакы сөһбәтдән мә'лум олур ки, Илдырымын атасы — кәнч гадынын әри иртичачылар тәрәфиндән һәбс едилмишдир, чүнки о, ачыг фикирли демократ иди. Дөрд илдир ки, ондан һеч бир хәбәр јохдур, һәтта гадын ондан хәбәр билмәк, ону хилас етмәк үчүн Чәнуби Азәрбајчанын мәркәзи Тәбриз шәһәринә, Пишәвәринин јанына да кетмишдир. Лакин әриндән хәбәр тута билмәмишдир. Даһа доғрусу, мә'лум олмушдур ки, иртичачылар ону өлдүрмүшләр. Де-

CamScanner ile taradı

Scanned with CamScanner

мәли, дар ағачындан асыланлардан бири дә мәктәбли Илдырымын атасы олмушдур.

Мүәллим әсәрдә ады чәкилән Пишәвәри, «Азәрбајчан» гәзети һаггында да шакирдләрә мүхтәсәр мә'лумат вермәлидир. Мүәллим дејә биләр ки, Мирчәфәр Пишәвәри (1892—1947) Чәнуби Азәрбајчанын Халхал шәһәриндә анадан олмушдур. Илк тәһсилини орада алдыгдан сонра Бакыја кәлмиш вә тәһсилини давам етдирмәјә башламышдыр. Пишәвәри 1919-чу илдә иранлыларын Бакыда тәшкил етдији «Әдаләт» партијасынын, 1920-чи илдә Иранда тә'сис олунмуш Иран Коммунист Партијасынын тәшкилатчысы олмушдур. 1931-чи илдә Рза шаһ ону әлә кечирмиш вә 10 ил зинданда сахламышдыр. Бөјүк Вәтән мүһарибәси гәләбәмизлә баша чатдыгдан сонра 1945-чи илин сентјабрында Пишәвәри Чәнуби Азәрбајчанда јаранан Милли Демократик һөкумәтин башчысы олмушдур. Һекајәдә ады чәкилән «Азәрбајчан» гәзети Пишәвәринин башчылыг етдији Милли Демократик һөкумәтин органы олмушдур.

Мүәллим тәхминән бу мәзмунда кириш сөһбәтиндән сонра әсәрдәки сурәтләри шакирдләрин иштиракы илә шәрти олараг ики група бөлә биләр. Бу заман шакирдләр чох асанлыгла мүәјјән едә биләрләр ки, демократик фикирләри тәблиғ едәнләр, вәтәнин истиглалијјәти, доғма Азәрбајчан дили уғрунда мүбаризә едәнләр садә адамлар, зәһмәткеш халгдыр. Милли азадлыг идејаларыны боғанлар, өз пул кисәләрини горујан түфејлиләрдир, халгын дүшмәнләридир.

Тәһлил заманы мүәллим чалышмалыдыр ки, һекајәдәки ајры-ајры чүмләләр («Бир илә јахын иди ки, Иран Азәрбајчанында милли һөкумәт гурулмушду», «Шәһәр хошбәхт күнләр кечирирди», «Күчәләрин адлары дәјишиб азәрбајчанча олмушду», «Ушаглара Азәрбајчан дилиндә дәрс дејилирди», «Ушаглара Азәрбајчан дилиндә нәғмә өјрәдилирди», «јашасын «Азәрбајчан», «нијә динмирсиниз, јохса Тәбриздән горхурсунуз», «Бөјүк оғланлар оланда вәтәнимиз уғрунда мүбаризә един!») шакирдләр үчүн там ајдын олсун.

Мүәллим ушаглара таныш олан бир нечә мүәллим образы олан бәдии әсәрләрин адыны чәкиб Сүдабә образы үзәриндә дајана биләр. Мәшәди Тағынын ич үзүнү ачмаг мәгсәдилә әсәрдән кәтирилән «Өвладлыг шәрәфиндән мәһрум едирәм» кими ифадәләрдән истифадә етмәклә онун ијрәнч тәбиәтини шакирдләрә чатдырмаг олар. Мүәллим Илдырым һаггында данышаркән онун кичик гәлбиндә вәтән һисси, вәтән мәһәббәти, гәһрәман атанын интигамыны дүшмәндән алмаг кими бөјүк арзулар олдуғуну көстәрмәли вә әсәрдән кәтирилән нүмунәләр васитәсилә фикрини әсасландырмалыдыр.

Үчүнчү саатда мүәллим шакирдләрин әсәрин тәһлили илә әлагәдар әлдә етдикләри мә'луматлары системә салмалыдыр. Мүәллимин шакирдләрә Иранла әлагәдар вердији бүтүн мә'луматлары онлардан тәләб етмәсинә еһтијач јохдур. Әсәрдәки һадисәләрин баш вердији јер, Чәнуби Азәрбајчан, Иран Азәрбајчаны, милли азадлыг, Милли Демократик Һөкумәт, онун девриллмәси вә с. барәдә шакирдләрин әлдә етдикләри илк анлајышларла кифајәтләнмәк олар.

Мүәллим әсәрин бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәдијини, һазырда Иранда, Чәнуби Азәрбајчанда баш верән һадисәләрлә әлагәдар шакирдләрә мүхтәсәр вә онларын јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун, тәрбијәви әһәмијјәт кәсб едән мә'луматлар верә биләр. Мәсәлән: дејә биләр ки, һазырда Иранда Азәрбајчан дилиндә јалныз «Варлыг» адында бир журнал нәшр олунур. Журнала демократик фикирли Чәфәр Һеј'әт башчылыг едир. Журнал өз әтрафына Азәрбајчан дилинин, әдәбијјатынын уғрунда фәдакарлыг көстәрәнләри, «Хәнчәр» һекајәсиндә тәсвир олунан, мүәллимә Сүдабәнин арзуларынын һәјата кечирилмәси уғрунда чалышанлары топламышдыр. Онлар чүрбәчүр манеәләрә бахмајараг ана дилиндә журналын нәшр едилмәси үчүн вар гүввәләрини әсиркәмирләр.

«Хәнчәр» һекајәсиндә көрүрүк ки, Илдырым голунун ичиндә кизләтдији хәнчәри вар күчү илә сәрһәнкин хиртдәјинә сохду... Дөрд забитин тапанчасы онун ардынча курлады, лакин күлләләрин һеч бири ону тутмады. Демәли, Илдырым өлмәди. Илдырым һәлә кичикдир. Лакин онун синәсиндә халг иши уғрунда мүбаризә етмәк үчүн бөјүк бир үрәк дөјүнүр. О, садәчә олараг атасынын интигамыны алмаг үчүн јанында хәнчәр кәздирмир. Илдырым атасынын башладығы иши давам етдирмәк үчүн, халгын дүшмәнләриндән, дөвләт адамларындан гисас алмаг үчүн һәр шејә һазырдыр. Вахт кәләчәк, халг башладығы бу мүбаризәдә галиб кәләчәк.

●

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ДӘРСЛӘРИНИН ОПТИМАЛЛАШДЫРЫЛМАСЫНЫН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Әфшан РӘҺИМОВА

педагожи елмләр намизәди, Бакыдакы 173 нөмрәли мәктәбин мүәллими, баш мүәллим

Мүасир дөврдә тә'лим-тәрбијә ишини елми шәкилдә әсасландырылмыш оптимал үсул вә пријомлардан истифадә етмәклә тәшкил етмәк вәзифәси гаршыја гојулур. «Оптимал» латын мәншәли сөз олуб, ән әлверишли вариант мә'насыны ифадә едир. Тә'лим-тәрбијәдә оптималлашдырма дәрс просесиндә вә синифдәнхарич мәшғәләләрдә аз вахт әрзиндә даһа јүксәк нәтичәләрә наил олмаг үчүн дүшүнүлмүш, әлверишли үсул вә пријомлар сечмәк, онлардан истифадә етмәк мә'насында дәрк едилир.

Тә'лим просесини оптималлашдырмаг үчүн мүәллим, һәр шејдән әввәл, тә'лимин методларына, формаларына, ганунаујғунлугларына вә принсипләринә дәриндән бәләд олмалы, бунунла јанашы, тә'лимин мәгсәдини оптимал һәјата кечирмәк үчүн вариант сечә билмәк бачарығына јијәләнмәлидир. Мүәллим нәзәрдә тутмалыдыр ки, тә'лимин әсас мәгсәди шакирдләрдә идрак марағыны, онларын потенсиал јарадычылыг габилијјәтләрини инкишаф етдирмәкдир. Буна көрә дә дәрсләр елә тәшкил едилмәлидир ки, тә'лим просесиндә шакирдләр фәал олсунлар, мүстәгил мүһакимә јүрүтсүнләр, јарадычылыг вә тәшәббүскарлыға мејл көстәрсинләр.

Тутаг ки, јени дәрсдә «Гошма һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусунун өјрәдилмәси мәгсәди гаршыја гојулуб. Мүәллим бу мөвзуну тәдрис едәркән, башлыча олараг, гошмаларын көмәкчи нитг һиссәси олдуғуну, әсас нитг һиссәләриндән фәргли чәһәтләрини, һеч бир суала чаваб вермәдијини, чүмлә үзвү олмадығыны, ајрылыгда лексик мә'на дашымадығыны шакирдләрә чатдырыр. Бу просесдә онлар өјрәнирләр ки, көмәкчи нитг һиссәси кими, гошманын әсас функсијасы исмин бу вә ја дикәр һалында ишләнән сөзләрә гошулараг мүхтәлиф мүнасибәт вә мә'на јаратмасындадыр.

Мүәллим һәмин мәгсәдлә дәрсдә шакирдләрин үмуми инкишафына тә'сир көстәрә билән, онларын тәфәккүрүнү фәалијјәтә кәтирән үсул, пријом вә ситуасијалардан истифадә едир. Шакирдләр һәм си-

Scanned with CamScanner

фәт, һәм исим, һәм әвәзлик, һәм баглајычы вә һәм дә гошма олан сөзләри фәргләндирирләр. Мүәллим бу просесдә дәрсин тәрбијәедичи чәһәтини дә унутмур. О, гошма мөвзусуна аид елә нүмунәләр сечир ки, бунлар идеја-сијаси, естетик чәһәтдән јүксәк сәвијјәдә олсун. Мәсәлән:

«Тарих елә адамлары бөјүк шәхсијјәт һесаб едир ки, онлар үмуми мәгсәд үчүн чарпышараг, өзләри кетдикчә аличәнаб олурлар» (К. Маркс).

Сәпилмәк истәјирәм чөлләрә
лалә кими,
Чағламаг истәјирәм дағда
шәлалә кими.
Дәниз олуб, нәһр олуб чалханмаг
истәјирәм,
Һәјаты һәјат кими јашамаг
истәјирәм».
(Б. Ваһабзадә).

Мүәллим һәмин дәрсдә јазылышы чәтин олан мүвафиг сөзләр үзәриндә иш апармағы да дәрсин структуруна дахил едир вә нәзәрдә тутур ки, бүтүн бу ишләрин мәркәзиндә башлыча мәсәләјә диггәт јетирмәлидир: шакирдләрин һамысы гошманын көмәкчи нитг һиссәси олдуғуну билмәли, онун тә'рифини, мә'на нөвләрини ајдын тәсәввүр етмәли, јени билијин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә гошмалары верилмиш мәтндән сечиб көстәрмәји, фикирләрини әсасландырмағы, гошмалары нитгдә ишләтмәји бачармалыдырлар.

Бу дәрсдә мүәллим бир нечә тә'лим методундан: шакирдләрин фәалијјәтини тәшкил едән, мотивләшдирән вә тәнзимләјән, өзүнәнәзарәти тә'мин едән методлардан комплекс истифадә едир.

Башга бир мисал. Мә'лумдур ки, шакирдләрин јазылы вә шифаһи нитгини сәлисләшдирмәк, зәнкинләшдирмәк үчүн онлары үслубијјатла әлагәдар мүвафиг билик вә бачарыглара јијәләндирмәк лазымдыр, үслуби сәһвләрин характерини, башвермә сәбәбини ајдынлашдырмаг кәрәкдир. Үслубијјатын тәдрисинә исә програмда хүсуси саатлар ајрылмајыб. Бүтүн үслубијјат анлајышлары, вәрдишләри рабитәли нитг инкишафы саатларында јарадычы јазылар үзәриндә ишлә әлагәдар формалашдырылыр. Дил-әдәбијјат мүәллиминин гаршысына белә суал чыхыр: бу иши нечә, һансы үсулларла апармалы? Әввәлән, мүәллим үслубијјатын маһијјәтини, предметини, саһәләрини ајдын билмәлидир: «Үслубијјат дил васитәләриндән мәгсәдәујғун истифадәни, дилин ифадәлилик јарадан үнсүрләрини, үслуби имканларыны, дилин ишләнмә јери, мәгсәд вә вәзифәсиндән асылы олараг јаранан нитг үслубларыны (функсионал үслублары) тәдгиг едән бир елмдир».

Елми үслубу көтүрәк. Бу үслубдан орта вә али мәктәбләрдә, елми-тәдгигат институтларында, елми журналларда истифадә едилир. Бу, һәмин үслубун ишләнмә јери, ишләнмә сферасыдыр. Елми үслубун мәгсәди елми анлајышларын формалашдырылмасы, елми шәрһ үчүндүр, тезисләрин, фикирләрин мәнтиги ардычыллыгла изаһ едилмәси, әсасландырылмасы, онлара нәтичә вурулмасы үчүндүр. Орта мәктәбин Азәрбајчан дили програмы үзрә, әсасән (рабитәли нитг инкишафына ајрылан саатларда), биз рәсми, елми, публисистик үслубларын, бәдии үслубун фәргли чәһәтләрини шакирдләрә өјрәтмәлијик. Мүәллим шакирдләри баша салмалыдыр ки, әкәр бу вә ја дикәр шәхс елми үслубда мүәјјән мәгалә јазырса, о, лексик лајлардакы үмумишләк сөзләрдән, терминләрдән, һәгиги мә'налы сөзләрдән, әдәби ифадәләрдән, сәрбәст сөз бирләшмәләриндән, нејтрал сөзләрдән истифадә едәчәкдир. Рәсми үслубда сәнәд һазырлајан исә өз јазысында даһа чох рәсми вә штампланмыш ифадәләри, нејтрал сөзләри, әлбәттә, һәгиги мә'налы сөзләри ишләдәчәкдир. Бүтүн бунлары, даһа доғрусу, үслуби анлајышлары шакирдләрә оптимал јолла дәрк етдирмәк үчүн ашағыдакы диаграмлардан истифадә етмәк тәчрүбәдә јахшы нәтичә верир.

Лексик диаграм

синоним с. антоним с. омоним с.		рәсми үслуб	←	сабит сөз бирләшмәләри сәрбәст сөз бирләшмәләри
неолокизмләр көһнәлмиш с.			←	әдәби с. лору с.
үмумишләк с. терминләр рәсми ифадәләр	→ →			диалект с. мәчази мә'налы с.
нејтрал с. емосионал с.	→		←	һәгиги мә'налы с.

Демәли, шакирд һәмин диаграмдан әјани олараг көрүр ки, ајры-ајры үслублар дил васитәләриндән (бурада јалныз лексик васитә нүмунә кими верилмишдир) мәгсәдәујғун истифадә јолу илә јараныр.

Мә'лумдур ки, үслуб сәһвләринин нөвләри мүхтәлифдир. Белә сәһвләр лексик, грамматик гајдаларын нитгдә позулмасы илә әлагәдар баш верир. Грамматик гајдалар исә тәдричән IV—VIII синифләрдә ајры-ајры мөвзулар үзрә өјрәдилир. Бәс IV—V синифдә инша јазылардакы үслуб сәһвләрини шакирдләрә нечә баша салмаг лазымдыр? Әлбәттә, бурада да оптимал јол тапмаг мүмкүндүр. Мәсәлән, үслуб сәһвләрини грамматик гајдалара көрә јох, нитгә верилән тәләбләрин позулмасы бахымындан груплашдырмаг олар. Шакирдләрә изаһ едирәм ки, нитгин үслуби нормалары-нитгин көзәллик шәртләри бунлардыр: мәнтигилик, ајдынлыг, ардычыллыг, дәгиглик, јығчамлыг, аһәнкдарлыг, емосионаллыг... Бә'зән нитгдә (јазылы вә шифаһи) бу нормалара әмәл олунмур. Мәсәлән, фикирләр арасында ардычыллыг позулур, беләликлә, чүмләдә нитгин мәнтигилијинә хәләл кәлир вә ја нитгин аһәнкдарлығы позулур; лүзумсуз сөзләрин ишләдилмәсинә, јерсиз тәкрарлара јол верилир, нитгин емосионаллығыны тә'мин едән имканлардан истифадә едилмир вә с.

Бу изаһатдан сонра практик иш апарырам. Шакирдләр јолдашларынын јазыларындакы нитг гүсурларыны сечмәјә, бу гүсурларын һансы үслуби нормалара хәләл кәтирдијини сөјләмәјә чәһд көстәрирләр. Мәсәлән, «Шаир 1906-чы илдә анадан олмушдур. Шаир илк тәһсилини кәнд мәктәбиндә алмышдыр». Бурада шакирд ардычыл кәлән чүмләләри ејни сөзлә башламыш, беләликлә, нитгин аһәнкдарлығыны позмушдур.

Үслуби нормалар һаггында шакирдләрә мә'лумат верилмәси, сәһвләри бу нормалар үзрә груплашдырмаг оптимал јол олуб, үслуб вәрдишләринин формалашдырылмасыны интенсивләшдирмәјә мүсбәт тә'сир көстәрир. Нормаларла танышлыг шакирдләрдә өз нитгләринә тәнгиди мүнасибәт јарадыр, онлар фикирләрини ифадә едәркән даһа диггәтли олур, јаздыгларыны дөнә-дөнә редактә етмәјә еһтијач дујурлар.

Академик Ј. К. Бабански «Тә'лим-тәрбијә просесинин оптималлашдырылмасы» адлы әсәриндә көстәрир ки, шакирдләрин тәһсили вә коммунист тәрбијәсиндә ашағыдакылары нәзәрдә тутмаг вачиб шәртләрдәндир:

— шакирдләрин тәһсилинә, тәр-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

бијәсинә вә инкишафына комплекс јанашмаг;

— дәрсин мәзмунунда башлыча, әсас мәсәләләрә хүсуси диггәт јетирмәк;

— Тә'лим методларыны дүзкүн сечмәк вә онлары бир-биринә дүзкүн ујушдурмағы бачармаг;

— тә'лим-тәрбијә ишиндә диференсиал јанашманын (фәрди, үмуми синиф, груплар үзрә) вачиблијини нәзәрә алмаг;

— тә'лим-тәрбијә просесинә мәктәбин кикијеник, естетик, тә'лим-мадди базасынын тә'сирини нәзәрә алмаг;

— тә'лим-тәрбијә ишиндә ән әлверишли сүр'әт темпини көзләмәк. Бу просесдә вахта гәнаәт етмәк;

— тә'лим-тәрбијә ишинин нәтичәсини тәһлил етмәк.

Бу шәртләр тә'лим-тәрбијә просесиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Нүмунә үчүн тә'лим-тәрбијә просесинә мәктәбин кикијеник, естетик, тә'лим-мадди базасынын тә'сиринин нәзәрә алынмасы шәртини көтүрәк. Адәтән, мүәллимләрин әксәријјәти кабинетләринин сәлигәли олмасы гајғысына галырлар. Бу, дәб үчүн дејил. Парталарын, кабинет шкафларынын сәлигә-саһманда олмасы, пәнчәрәләрә дибчәкләрин дүзүлмәси, техники-тә'лим васитәләринин сәлигәли вә ишә һазыр вәзијјәтдә сахланмасы, табашир, силки еһтијатынын олмасы, дидактик материалларын, диафилм, диапозитивләрин мөвзулар үзрә шкафларда јерләшдирилмәси вә с.— бүтүн бунлар тә'лимин оптималлашдырылмасы ишинә мүәјјән тә'сир көстәрән амилләрдәндир. Үмумијјәтлә, кабинетдә ишкүзар атмосферин јарадылмасы, тәмизлик вә көзәллик шакирдләрдә хош әһвал-руһијјә јарадыр, онлары јахшы охумаға һәвәсләндирир.

Мә'лумдур ки, дәрсликлә програм арасындакы ујғунсузлуглар да тә'лим ишиндә мүәјјән чәтинлик төрәдир. Фикрими әсасландырмаг үчүн бир мисал кәтирмәк истәрдим. Узун илләр мәктәбләримиздә сөз бирләшмәләри кап I нөв, II нөв, III нөв тә'јини сөз бирләшмәләри кими, каһ да мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик билдирән сөз бирләшмәләри, елачә дә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, мәсдәр тәркибләри ады алтында тәдрис едилирди. Тәкмилләшдирилмиш програма әсасән, 7—8-чи синифләр үчүн јени јазылмыш «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә (мүәллифләри М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә, Г. Казымовдур; «Маариф» нәшријјаты, 1983-чү ил) бу синтактик ваһидләр нәзәри чәһәтдән дә, практик бахымдан да даһа мүкәммәл шәкилдә әһатә едилмишдир.

Тәәссүф ки, шакирдләрин һамысы јени дәрсликлә тәчһиз едилмәмишләр. Онларын бир чоху, бәлкә дә, әксәријјәти, көһнә дәрсликдән истифадә етмәли олур. Бу чәтинлији нәзәрә алараг сөз бирләшмәләринә аид илк дәрсдә ашағыдакылары өјрәтмәк мәгсәдини гаршыја гојурам:

1) Сөз вә сөз бирләшмәләринин фәргли чәһәтләри һансылардыр?

2) Сөз вә сөз бирләшмәсинин башланғыч формасыны нечә мүәјјән етмәк лазымдыр?

3) Сөз бирләшмәләрини чүмләләрдә ишләтмәк вә чүмләләрдәки (мүәллимин тәгдим етдији) сөз бирләшмәләрини сечиб көстәрмәк, изаһ етмәк...

Исми бирләшмәләрин һәр нөвүнүн өјрәдилмәсиндә дә «дәрсликләрин мүхтәлифлијиндән» ирәли кәлән чәтинликләри нәзәрә алырам. Кечмиш дәрси — I вә II нөв исми бирләшмәләрин хүсусијјәтләрини бир нечә шакирддән сорушуб, онларын биликләрини гијмәтләндирдикдән сонра јени дәрсин мөвзусуну е'лан едир вә лөвһәдә јазырам. Бу заман шакирдләрә билдирирәм ки, дәрслијин әввәлки нәшриндән истифадә едәнләр һәмин мөвзунун орада «Мүәјјәнлик билдирән сөз бирләшмәләри» ады алтында кетдијини нәзәрә алсынлар; ејни заманда дәфтәрләриндә јени дәрслә әлагәдар лазыми гејдләр апарсынлар: III нөв исми сөз бирләшмәләринин тә'рифини вә хүсусијјәтләрини ардычыл шәкилдә јазсынлар. Әлбәттә, мөвзуну шәрһ едәркән вачиб олан анларда данышығымын сүр'әтини «диктә сүр'әти» сәвијјәсинә ендирирәм ки, шакирдләр лазыми гејдләр апара билсинләр.

Шакирдләр III нөв исми бирләшмәләрин әсас хүсусијјәтләриндән бунлары гејдә алырлар:

1) биринчи тәрәфи јијәлик, икинчи тәрәфи мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир; 2) тәрәфләри мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олуна билир; 3) әсас тәрәфи исимләшмиш сајла ифадә олунанда биринчи тәрәф чыхышлыг һал шәкилчиси гәбул едир; 4) тәрәфләрин арасына истәнилән гәдәр сөз артырмаг олур; 5) чүмләнин бүтөв бир үзвү кими чыхыш едир.

Дәрсин сонунчу мәрһәләсиндә (јени дәрсин мөһкәмләндирилмәси) шакирдләри нөвбә илә лөвһәјә чағырыб, ичәрисиндә III нөв исми бирләшмә олан чүмләләр јаздырырам. Онлар чүмләләрдә сөз бирләшмәләрини тапыб алтындан хәтт чәкир, һәр биринин башланғыч формасыны көстәрир, нә сәбәбә көрә бирләшмәнин III нөв исми бирләшмә олдуғуну сүбута јетирир, ону I вә II нөв исми бирләшмәләрлә мүгајисә едирләр.

Ев тапшырығы верәркән дә кечмиш дәрслик вә програм арасындакы ујғунсузлуғу нәзәрә алырам: шакирдләрә тапшырырам ки, «Әдәбијјат» дәрслијиндәки һәр һансы нәср әсәриндән мүвафиг чүмләләр сечиб (8—10 чүмлә) III нөв исми бирләшмәләрин алтындан хәтт чәксинләр.

Башга фәнләрдә олдуғу кими, Азәрбајчан дили тә'лиминин оптималлашдырылмасы да мүәллимин ајры-ајры синифләрин (мәсәлән, 5 «а» гүввәтлидир, 5 «б» синфи нисбәтән зәиф) вә һәмин синифләрдәки шакирдләрин билик дәрәчәсини, тә'лимә марағыны, бачарыг вә вәрдишләрини, һәтта тәрбијәлилик дәрәчәсини нәзәрә алараг ән әлверишли үсул вә пријомлардан истифадә етмәси нәтичәсиндә јараныр. Бу сечилмиш вариант: сечилмиш тә'лим үсуллары, дәрсин дүшүнүлмүш структуру, синфин зәиф вә гүввәтли шакирдләри илә апарылачаг ишин планлашдырылмасы һәм мүәллимдән, һәм дә шакирдләрдән нисбәтән аз вахт, аз зәһмәт сәрф едәрәк тә'лим вәзифәсини мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирмәјә имкан јарада билир. Бу ишдә шакирдләрин үмуми инкишафына, тәрбијәләнмәсинә тә'сир көстәрән амилләр дә нәзәрдә тутулур.

Фикрими әсасландырмаг үчүн республиканын мүхтәлиф мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәннини тәдрис едән мүәллимләрдән бир нечәсинин дәрсини нүмунә кәтирмәк истәјирәм.

Хырдалан гәсәбәсиндәки 3 нөмрәли мәктәбин мүәллими Манја Әлијеванын Азәрбајчан дили дәрсләри јүксәк сәвијјәдә кечир. Мүәллим әввәлчәдән күндәликдә дәрсин бүтүн мәрһәләләрини нәзәрдә тутан, әһатә едән гејдләр апарыр. О, дәрсләриндә шакирдләрин әксәријјәтинин билијини гијмәтләндирә билир. Шакирдләр мөвзулары јахшы мәнимсәдикләриндән мүәллимин, јолдашларынын дүшүндүрүчү суалларына долғун чаваблар верир, грамматик мөвзулара аид бәдии әсәрләрдән нүмунәләр кәтирирләр. Манја мүәллимәнин дәрсләри емосионаллығы илә сечилир; интенсивлик, шакирдләрә фәрди јанашма, идејалылыг тә'мин олунур, мүгајисәләр, үмумиләшдирмәләр апарылыр. Мүәллим һәр синфин сәвијјәсинә, характеринә ујғун оптимал вариантлар сечир, дәрсләрини јүксәк сәвијјәдә гурур.

Башга бир мисал. Сумгајыт шәһәриндәки 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими Флора Ағајеванын 6«а» синфиндә «Гошманын мә'нача нөвләри» мөвзусунда дедији Азәрбајчан дили дәрси оптимал тәшкил едилмишди. Дәрсдә истифадә едилән бүтүн үсул, пријомлар, әјани вәсаитләр әлверишли иди вә тә'лим вәзифәсини сүр'әтлә һәјата кечирмәјә имкан јарадырды. Һәмин мүәллимин VII

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

«б» синфиндә дедији дәрс исә уғурлу олмады. О, үсул, пријомлары зәиф синфә ујғун сечмәмишди.

Мүәллимин һазырлыглы олмасы, гүввәли синифләрдә дәрсләрини јүксәк сәвијјәдә гура билмәси һәлә аздыр, о, зәиф синифләрлә, тәк-тәк зәиф шакирдләрлә ишләмәк үчүн әлверишли үсул, пријомлар сечмәји дә бачармалыдыр.

Бә'зән педагожи стажы чох олан мүәллим күндәлик јазмағы мәчбури гајда һесаб етмир. Бу, дүзкүн дејил. Ахы тә'лим ишиндә оптималлашдырма дәрсин комплекс планлашдырылмасындан чох асылыдыр. Бу планлашдырмада мүәллим дәрсин мөвзу илә бағлы тәрбијәедичи вә инкишафетдиричи вәзифәләрини, фәнләрарасы әлагәни, јазылышы вә дејилиши арасында фәрг олан сөзләр үзәриндә иши вә с. нәзәрдә тутур. Азәрбајчан дили мүәллими лазыми һалларда синфин јорғунлуғуну чыхара билмирсә, шакирдләри һәр заман көркин вәзијјәтдә сахлајырса, педагожи тактында, рәфтарында сәһвләрә јол верирсә, демәк, јенә тә'лим мәгсәдини јүксәк сәвијјәдә һәјата кечирә билмәјәчәкдир. Мәсәлән, бағлајычыларын јазылышы илә әлагәдар олараг шакирдләри чалышмалар үзәриндә ишләдәндә онларын әһвал-руһијјәсинә мүсбәт тә'сир көстәрмәк үчүн ашағыдакы кими нүмунәләрдән истифадә етмәк олар:

Хәјал каһ дағдадыр, каһ да аранда,
Каһ көјә јүксәлир, каһ енир инсан,
Отагда бир саат тәк отуранда
Мин илин дәрдилә јүкләнир инсан.

Бу гоча дүнјада бир адәт дә вар,
Гадын олан јердә әдаләт дә вар.

Әлбәттә, Азәрбајчан дили дәрсләринин оптималлашдырылмасы имканлары чохдур. Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу мәгаләдә, нечә дејәрләр, мәктәб тәчрүбәси фонунда һәмин имканлардан анчаг бә'зиләри һаггында сөһбәт ачмаг мәгсәди гаршыја гојулмушдур.

•

РУС МӘКТӘБЛӘРИ ҮЧҮН АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ТӘКМИЛЛӘШДИРИЛМИШ ДӘРСЛИКЛӘРИН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Әнвәр АББАСОВ
Азәрб. ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински дәрслији јахшы тә'лимин өзүлү адландырмышдыр. Доғрудан да, дәрслик тә'лим просесиндә мүәллимин ән јахын вә инанылмыш көмәкчисидир. Дәрслик олмадан дәрси сәмәрәли тәшкил етмәк, шакирдләрин фәалијјәтинә мәгсәдәујғун формада истигамәт вермәк, башлыча олараг, фәннин үмуми мәгсәдиндән ирәли кәлән вәзифәләри јеринә јетирмәк чәтиндир. Она көрә дә өлкәмиздә бүтүн фәнләр үзрә дәрсликләрин һазырланмасы вә нәшринә мүнтәзәм диггәт јетирилир, мүәјјән дөврдән-дөврә онлар јениләшдирилир, тәкмилләшдирилир. Сов.ИКП XXVI гурултајы бу мәсәләдә гаршыја чидди вәзифәләр гојмушдур. Гурултаја һесабат мә'рузәсиндә хүсуси олараг гејд едилмишдир: «Мәктәб програмлары вә дәрсликләринин кејфијјәти дә јахшылашдырылмалыдыр. Дүз дејирләр ки, онлар һәддиндән артыг мүрәккәбләшдирилмишдир».

Бу чидди вә мәс'ул вәзифәјә ујғун олараг республикамызын рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили

CamScanner ile tarandı

тә'лими мәзмунуну тәкмилләшдирмәк үзрә дә хејли иш көрүлмүшдүр: һәмин мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дили програмы јенидән тәртиб олунмуш, дәрсликләр әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмиш вә ја јениләшдирилмишдир.

II—V синифләр үчүн дәрсликләрлә ишин илкин тәчрүбәләри көстәрир ки, онларын јенидән тәртибиндә әсас тутулмуш истигамәтләр програмын вә методиканын мүасир тәләбләри бахымындан хејли дәрәчәдә уғурлудур.

Тәәссүф ки, бә'зи мүәллимләр шакирдләрә мүвафиг нитг бачарыглары вә вәрдишләри ашыламагда дәрсликләрин мөвчуд имканларындан сәмәрәли истифадә етмәјә кифајәт дәрәчәдә наил ола билмир вә ја бу саһәдә мүәјјән чәтинликләрлә гаршылашырлар. Бә'зи мүәллимләр чалышмаларын чох олмасындан, бә'зиләри исә дилә аид материалларын азлығындан шикајәтләнирләр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, белә мүәллимләр, һәр шејдән әввәл, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәннинин практик мәгсәд дашыдығыны унудурлар; елә буна көрә дә чалышмалар үзрә иш апармаға аз диггәт јетирир, шакирдләрә даһа чох лингвистик биликләр вермәјә мејл көстәрирләр. Бунун башлыча сәбәбләриндән бири рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин хүсусијјәтләринә онларын кифајәт дәрәчәдә бәләд олмамаларындан, башлычасы исә, икинчи дилин—гејри-ана дилинин тәдрисинә верилән тәләбләрлә ана дилинин тәдрисинә верилән тәләбләри гарышдырмаларындан ирәли кәлир. Елә бунун нәтичәсидир ки, һәмин мүәллимләрин бә'зиләри тә'лими рус дилиндә олан мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринә, бир нөв, ана дили дәрсликләринин көзү илә бахырлар; белә һесаб едирләр ки, бу дәрсликләрин дә системи ана дилинә аид јазылмыш дәрсликләрин системи әсасында гурулмалыдыр. Шүбһәсиз, јанлыш фикирдир.

Рус мәктәбләриндә «Азәрбајчан дилини шакирдләрә практик шәкилдә мәнимсәтмәк програмын мәзмунунда бу фәннин тә'лим мәгсәди кими нәзәрдә тутулмушдур» (Азәрбајчан дили програмы, Тә'лими рус дилиндә олан мәктәбләрин II—X синифләри үчүн, Бакы, 1983, сәһ. 3). Она көрә дә дәрсликләрин тәртиби заманы бу фәннин башлыча мәгсәдиндән ирәли кәлән хүсусијјәт кими, Азәрбајчан дилини практик јолла өјрәтмәк идејасы әсас көтүрүлүр. Өзү дә бу дилдә нитг фәалијјәтинин бүтүн нөвләри үзрә (динләјиб анлама, данышма, оху вә јазы) шакирдләрә бачарыг вә вәрдишләр ашыламаға диггәт јетирилир.

Һазырда истифадәдә олан тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрдә II—V синифләр үчүн бу мүһүм чәһәтләр, әсасән, нәзәрә алынмышдыр.

Тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрин башлыча хүсусијјәтләриндән бири онларда конкрет луғәт минимумунун көзләнилмәсидир. Бу мәгсәдлә програмда һәр синиф үзрә сөзләрин мигдары әсас көтүрүлмүш вә дәрсликләрдә онларын мәгсәдәујғун шәкилдә реаллашдырылмасына сә'ј көстәрилмишдир. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән луғәт минимуму хүсуси бир тәдгигат проблеми кими ишләнмәсә дә, мүәллифләр белә бир чәтинлијин өһдәсиндән кәлә билмишләр.

Луғәт минимумуну әһатә едән фәал сөзләр дәрсликләрдә шакирдләрин диггәтини чәлб едә биләчәк тәрздә (график чәһәтдән фәргләндирилмәклә) верилмишдир. Ејни заманда һәмин сөзләрин лазыми шәкилдә мәнимсәдилмәси үчүн оху мәтнләринин, чалышмаларын имканларындан кениш истифадә едилмишдир. Она көрә дә тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрин үмуми системиндә фәал сөзләрин јадда галмасы вә нитг ваһиди кими мәнимсәдилмәси үчүн кифајәт гәдәр тәкрар олунмасына диггәт јетирилмишдир: һәр фәал сөзүн дәрслик боју тәхминән 10—15 дәфә тәкрарланмасы бир принсип кими көзләнилмишдир.

Scanned with CamScanner

Дәрсликдә белә бир системин нәзәрә алынмасы мүәллимә имкан верир ки, фәал сөз кими мүәјјәнләшдирилмиш һәмин лүғәт ваһидләрини шакирдләрин нәзәринә габарыг шәкилдә чатдыра билсин. Еләчә дә һәмин сөзләрин ил боју тәкрар олунараг мөһкәмләндирилмәсинә даһа дох диггәт јетирсин.

Дәрсликләрдә лүғәт минимумунун ардычыл көзләнилмәси еіни заманда онларын елми-методик структурунда ајры-ајры материаллар (оху мәтнләри, чалышмалар вә с.) арасында мөһкәм әлагәнин јарадылмасында әсас фактор кими чыхыш едир. Даһа доғрусу, бу сөзләр дәрслијин ваһид бүтөвлүјүнүн формалашмасында, мүхтәлиф тә'лим материалларынын бир там һалында системләшдирилмәсиндә апарычы гүввәјә малик олур.

Мә'лум олдуғу кими, икинчи дил дәрсликләринин әсас компонентләриндән бири оху мәтнләридир. Шакирдләри мүәјјән ситуасија илә бағлы мүвафиг мөвзуларда там вә биткин ше'р вә нәср парчалары үзәриндә ишләтмәк онларын динләјиб анлама, данышма вә оху вәрдишләрини инкишаф етдирмәкдә әвәзсиз рол ојнајыр. Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дилиндән тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрдә дә оху мәтнләринин тә'лим әһәмијјәти хүсуси олараг нәзәрә алынмышдыр. Әввәлки дәрсликләрдән фәргли олараг, мәтнләрин сечилмәсиндә програмдан ирәли кәлән әсас идејалар рәһбәр тутулмушдур. Белә ки, оху мәтнләри програмын «Нитг инкишафы үчүн тәхмини мөвзулар» бөлмәсиндә мүәјјәнләшдирилмиш алты мөвзу (аиләдә, мәктәбдә, тәбиәт, инсан әмәји, бајрам шәнликләри, вахт, вәтән) нәзәрә алынмагла сечилмишдир. Дәрсликләр үчүн мәтнләрин тәртиби вә сечилмәсиндә үч истигамәт әсас тутулмушдур:

1) II—V синифләр үчүн дәрсликләрдәки мәтнләрин әксәријјәти дәрслик мүәллифләри тәрәфиндән тәртиб олунмушдур.

2) Бә'зи мәтнләр мүхтәлиф мәнбәләрдән сечиләрәк һәм лексик, һәм дә грамматик чәһәтдән әсаслы сурәтдә адаптә олунмуш, шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғунлашдырылмышдыр. Демәк, бунлар өз орижиналынын адаптә едилмиш варианты кими тә'лим материалы шәклинә салынмышдыр.

3) Бә'зи мәтнләр исә шакирдләрин сәвијјәсинә ујғун бәдии нүмунәләрдән ибарәт олуб, үзәриндә һеч бир дәјишиклик едилмәдән мүхтәлиф мәнбәләрдән сечилмишдир. Белә мәтнләрин, демәк олар ки, һамысы ше'рләрдир. II—V синифләр үчүн тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрдә бунларын сајы нисбәтән азлыг тәшкил едир. Чүнки икинчи дил тә'лиминин башланғыч мәрһәләсиндә шакирдләрин лүғәт еһтијаты аз олдуғу үчүн һазыр бәдии материаллары адаптә етмәдән дәрслијә дахил етмәк имканы мәһдуддур.

Мә'лум олдуғу үзрә, икинчи дилин өјрәдилмәсиндә «...дилә аид биликләр базис ролуну ојнајыр вә биринчи һесаб едилир» (О. Д. Митрофанова, В. Г. Костомаров, «Принсипы активној коммуникативности»). Рус мәктәбләри үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин тәкмилләшдирилмәсиндә дә бу чәһәт нәзәрә алынараг дил материалларына хүсуси диггәт јетирилмиш, програмда көстәрилән зәрури лингвистик анлајышлар әһатә едилмишдир.

Мә'лум олдуғу үзрә, II—V синифләр Азәрбајчан дилинин тә'лими бахымындан мүхтәлиф консентрләри әһатә едир. Буна көрә һәмин синифләрдә лингвистик анлајышларын сечилмәси вә өјрәдилмәси ардычыллығында мүәјјән фәргләр нәзәрә чарпыр. Белә ки, II—III синифләр үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләриндә зәрури лингвистик анлајышлара комплекс јанашылыр; һәр ики синифдә һәм фонетик, һәм дә грамматик мә'луматларын өјрәдилмәси нәзәрдә тутулур. Һәмин материаллар дәрсликләрдә хәтти-пилләлилик принсипи үзрә верилир. Мәсәлән, фе'лин заманлары һәр ики синифдә тәдрис едилир. Лакин фе'лин индики заманына аид грамматик әламәт II, кечмиш заманына аид оланы исә III синфин дәрслијинә дахил едилмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу консентрдә дил материаллары практик јолла, хүсуси нитг моделләри формасында верилир. Бу исә дили практик истигамәтдә өјрәтмәкдә дәрслијин потенсиал имканларыны кенишләндирир.

Икинчи консентрдә мәнимсәдилмәси нәзәрдә тутулмуш лингвистик анлајышлар да дилин өјрәдилмәсиндә сон дәрәчә зәрури рол ојнајан вә практик чәһәтдән әһәмијјәтли һесаб едилән материаллардыр. Әввәлки консентрдән фәргли олараг, бу консентрдә шакирдләрин дилә аид алдыглары биликләри системләшдирмәк вә практик чәһәтдән даһа әһәмијјәтли оланларыны исә нисбәтән дәринләшдирмәк нәзәрдә тутулмуш, һәмин зәрури материаллары шакирдләрин ана дилинә ујғун ардычыллыгла вермәк мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир. Мәсәлән, IV синифдә синтаксис вә дурғу ишарәләри, фонетика, сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығы, V синифдә исә нитг һиссәләриндән исим, сифәт, сај, әвәзлик вә фе'лә аид анлајышлар верилмишдир. Бунлар һәмин синифләр үзрә ана дилиндән програм вә дәрсликләрдәки ејни нәзәри материаллара ујғун ардычыллыгла системләшдирилмишдир.

Һаггында бәһс етдијимиз дәрсликләрдә шакирдләрә өјрәдилмәси зәрури һесаб едилән нәзәри материаллар лингвистик коммментарија формасындадыр. Белә комментаријалар мәзмунуна вә лазымлылыг дәрәчәсинә көрә ики истигамәтдә груплашдырылыр. Биринчиси, јадда сахланылмасы зәрури һесаб едилән комментаријалардыр. Бунлар Азәрбајчан дилинин өјрәдилмәсиндә сон дәрәчә бөјүк практик әһәмијјәти олан нәзәри мә'луматлары әһатә етдијиндән хүсуси формада верилир: II—IV синифләр үчүн дәрсликләрдә **«запомните»** гејди илә, V синиф үчүн дәрсликдә исә гара һашијәдә верилир. Мәсәлән, **«Запомните:** В азербајджанском алфавите буква е во всех позисијах произноситсја как русскиј гласныј э» (Ә. Әфәндизадә, Ә. Аббасов. Азәрбајчан дили. Тә'лими рус дилиндә олан мәктәбләрин IV синфи үчүн дәрслик. «Маариф» нәшријјаты, 1933, сәһ. 19).

Белә комментаријаларын мәзмуну вә һәчми мүәјјәнләшдириләркән Азәрбајчан дилинин спесифик чәһәтләри, еләчә дә ана дилинә аид хүсусијјәтләр нәзәрә алынмышдыр. Башлыча олараг она диггәт јетирилмишдир ки, белә комментаријалар өз мигдарына көрә чохлуг тәшкил етмәсин. Она көрә дә һәмин комментаријаларын сајы IV синиф үчүн дәрсликдә 15, V синиф үчүн дәрсликдә исә 26-дыр.

Икинчиси, «Ето интересно знат» гејди илә верилән комментаријалардыр ки, онлар өз мәзмунунда дилин фонетикасына аид хүсусијјәтләри, јахуд да ајры-ајры сөзләрин етимоложи хүсусијјәтләри илә бағлы мә'луматлары әһатә едир. Бунлар дәрслијин үмуми системиндә азлыг тәшкил едир. Мәсәлән, IV синфин дәрслијиндә онларын сајы 6-дыр.

Мә'лумат характерли комментаријаларын дәрслијә дахил едилмәсиндә башлыча мәгсәд шакирдләрин фәннә олан марағыны артырмаг вә онларын лингвистик тәфәккүрүнү зәнкинләшдирмәкдән ибарәтдир. Јери кәлмишкән, гејд етмәк лазымдыр ки, IV синфин дәрслијиндә мә'лумат характерли комментаријаларын верилмәси ону дикәр дәрсликләрдән фәргләндирир; II—III, V синифләрин дәрсликләриндә бу типли комментаријалардан истифадә едилмәмишдир.

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили дәрсликләринин әсас хүсусијјәтләриндән бири дә онларын практик чәһәтдән әлверишлилијинә хүсуси диггәт јетирилмәси илә әлагәдардыр. Белә ки, әввәлкиләрдән фәргли олараг, бу дәрсликләрдә

Scanned with CamScanner

чалышмаларын мигдары даhа чохдур, о, рәнкарәнклији вә сәмәрәлилији бахымындан даhа зәнкиндир.

Илкин консентрә аид дәрсликләрдә верилмиш чалышмаларын бир чоху шакирдләри мүстәгил олараг сөз бирләшмәләри вә чүмләләр гурмаға истигамәтләндирир. Чалышмаларын бөјүк бир гисми исә нитг просесиндә зәрури сајылан бә'зи грамматик әламәтләрин практик јолла өјрәдилмәсинә хидмәт едир. Бунун үчүн II—III синфин дәрсликләриндә модел үсулундан истифадә олунмагла чохишләк нитг конструксијаларына истинад едилмиш вә мүтәһәррик чалышма типләри формалашдырылмышдыр.

Дәрсликләрдә верилмиш чалышмалар, дили шакирдләрин практик чәһәтдән өјрәнмәләри бахымындан диференсасија едилмишдир. Јә'ни Азәрбајчан дилини билән шакирдләр үчүн дәрсликдә ајрыча чалышма нүмунәләри верилмишдир. Һәмин чалышмалар хүсуси график ишарә илә фәргләндирилмишдир. Дәрсликләрдә һәмин принсипин көзләнилмәси мүәллимләрин шакирдләрә фәрди јанашмасыны, дили практик чәһәтдән билән шакирдләрлә сәмәрәли иш апармасыны асанлашдырмаг бахымындан чох әһәмијјәтлидир.

Јени тәртиб едилмиш дәрсликләрдә һәр параграфа аид чалышмаларын мүәјјән ардычыллыгла верилмәси диггәти чәлб едир. Белә ки, оху мәтнләринә аид суал вә тапшырыглардан сонра һәр бир параграфда ән азы 9, ән чоху исә 12—14 чалышма верилмишдир. Һәр параграфа аид әсас мәтнин дил материалы зәмининдә мүвафиг нитг бачарыглары вә вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк, инкишаф етдирмәк мәгсәди күдән чалышмаларын мүәјјән ардычыллыгла сыраланмасына вә онларын бир-бири илә әлагәләндирилмәсинә дәрсликләрин тәртибиндә мүһүм принсипләрдән бири кими јанашылмышдыр. Мәсәлән, әкәр параграфын әввәлиндә верилмиш чалышмалар ајры-ајры лүғәт ваһидләринин өјрәнилмәсинә хидмәт едирсә, сонракы чалышмалар шакирдләрин лингвистик, еләчә дә јени өјрәдилмиш сөзләрдән чүмләләр гурмаг, кичик һәчмли мәтнләр тәртиб етмәк вә с. бачарыгларыны формалашдырмаға хидмәт көстәрир.

Тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрдә лексик вә грамматик минимумун мәнимсәдилмәси үчүн ваһид систем көзләнилмишдир. Лүғәт вә грамматик материалларын мәнимсәдилмәси үчүн онларын ајры-ајры параграфларда, еләчә дә бүтөв дәрсликдә мүәјјән мигдарда вә системлә тәкрарланмасы тә'мин едилмишдир. Гејд етмәк лазымдыр ки, бу хүсусијјәт дәрсликләрин әсас материалы кими нәзәрдә тутулмуш чалышмалар үчүн дә даһа чох характерикдир.

Нәтичә олараг гејд етмәк лазымдыр ки, һаггында бәһс етдијимиз тәкмилләшдирилмиш дәрсликләрин бүтүн хүсусијјәтләрини бир мәгаләдә әһатә етмәк чәтиндир. Биз бурада һәмин хүсусијјәтләрдән анчаг башлычаларыны гејд етмәклә мәһдудлашмағы нәзәрдә тутмушдуг. Мүәллим унутмамалыдыр ки, тә'лим ишини сәмәрәли вә кејфијјәтли гурмаг үчүн о, дәрсликләрдән һәр биринин хүсусијјәтләрини диггәтлә өјрәнмәјә сә'ј көстәрмәлидир.

«ВАГИФ» ПЈЕСИНДӘ НОВАТОРЛУҒУН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Тејјуб ОРУЧОВ
Күрдәмир рајонундакы Каррар кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Азәрбајчан совет поезијасынын вә еләчә дә драматуркијасынын инкишафында халг шаири С. Вурғунун мүстәсна хидмәти вардыр. О, Һ. Чавид вә Ч. Чаббарлы ән'әнәләрини новаторчасына давам етдирән сәнәткарлардан бири олмушдур.

Әсәрин тәдрисинә башлајаркән шакирдләрә билдирирәм ки, Вагифин һәјаты вә фәалијјәти шаири узун мүддәт дүшүндүрмүш, онун бәдии образыны јаратмаг гүдрәти сәнәткарын поетик амалына чеврилмишдир. С. Вурғун 1935-чи илдә «Шаирин өлүмү» ше'рини јазмышдыр, лакин о, бөјүк сәнәткарын бәдии образыны тамамлаја билмәмишдир.

«Азәрбајчан поезијасынын бу бөјүк симасы, халгымызын доғма оғлу Вагифин талеји мәни узун мүддәт дүшүндүрмүшдүр. Бу темада бир поема јаздым. Лакин о, мәни тә'мин етмәди вә дүшүндүјүмдән зәиф чыхды. Бу заман мән бу темада драма јазмағы гәрара алдым ки, инди ојнанылан бу әсәр дә онун нәтичәсидир» (Азәрбајчан Дөвләт Университети. Дил-әдәбијјат серијасы, Бакы, 1966, № 2, сәһ. 3).

Мән чалышырам ки, С. Вурғунун «Вагиф» пјесиндә Вагифин јүксәк амаллары, поетик исте'дады, вәтәнпәрвәрлији, шаирин вә онун силаһ достунун мүбаризәсини, Гачара, һәјат һадисәләринә мүәллиф мүнасибәтини новаторлугла гәләмә алдығыны шакирдләрә там чатдырмаға наил ола билим.

Бу мүнасибәтлә әсәрдә новаторлуг мәсәләсинә пјесин драматик охусу заманы тохунурам, чүнки онун сәмәрәли вә еффектли шәкилдә апарылмасы «Вагиф» әсәриндәки новаторлуғу да үзә чыхарыр.

Әсәрин охусуна башламаздан әввәл һазырлыг иши апарырам. Охуну елә тәшкил едирәм ки, пјесин һәм мәзмуну вә тәһлили, һәм дә шаирин сәнәткарлығынын шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәси асан олсун. Синифдәки шакирдләр арасында роллары бөлүшдүрүрәм. Охуну икинчи вә сәккизинчи шәкилләрдән башлајырам. Чалышырам ки, шакирдләр тәләсмәсинләр, јолдашларыны диггәтлә изләсинләр .Әсәрин охусу сүн'и декламаторлугдан узаг, тәбии вә инандырычы олсун. Әсәрин белә охусу образларын характери, мә'нәви аләми, тутдуғу мөвгеји һаггында илк тәсәввүр јарадыр, охунан шәкилләрдә һадисәләрин кедиши вә инкишафындан ајдын олур ки, артыг Вагифлә Ибраһим хан вә Гачар арасында барышмаз зиддијјәтләр әмәлә кәлиб. Охуну үмумиләшдирәрәк шакирдләрә ашағыдакы суаллары верирәм:

1. Ибраһим ханын Вагифдән үз дөндәрмәсинә сәбәб нәдир?

2. Илк бахышда Ибраһим хан сизә нечә тә'сир бағышлады?

Гачарын деспотизмини мүәјјәнләшдирмәк мәгсәдилә ашағыдакы суалларла синфә мүрачиәт едирәм:

1. Гачарын данышығы онун характерини нечә мүәјјәнләшдирир?

2. Гачарын репликалары сиздә нечә тәәссүрат ојадыр?

3. Гачарын сөзү илә әмәлләри арасында ујғунлуг вармы?

4. Гачарын фачиәви чәһәтини нәдә көрүрсүнүз?

Шакирдләрдән алынан чаваблар көстәрир ки, онлар охунан шәкилләрдә тәсвир олунан һадисәләрдән нәтичә чыхара билмишләр. Пјесин мәзмунуну шакирдләрә мәнимсәтмәк үчүн оху заманы әсәрин композисијасына даир, сурәтләрин тәһлилинә вә ремаркалара аид гејдләр көтүрмәји тапшырырам.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Шакирдләр әсәрдән көстәриләнләр әсасында гејдләр көтүрүрләр. Әсәрин мәзмунундан шакирдләрә һансы јениликләр мә'лум олур? Бу јениликләр тәбиәтин тәсвириндә, сарај мүһитиндәки характерләрин тоггушмасында, сурәтләрин диалогларында вә монологларында, гадын сурәтләринин сәчијјәсиндә, халглар достлуғунун тәрәннүмүндә, гәһрәман Елдарла халгын биркә мүбаризәсиндә, аталар сөзләриндән, афоризмләрдән мә'налы шәкилдә истифадә дә өзүнү көстәрир. Хүсусилә, бу, Вагифин сарајда тәкбашына мүбаризәсиндә, Видадинин тәрәддүдләриндә ашкар едилир.

Шакирдләрин чавабларыны үмумиләшдирәрәк гејд едирәм ки, С. Вурғунун новаторлуғу ондадыр ки, о, драматик әсәрләрә хас олан әсас елементләрдән сәнәткарлыгла истифадә етмишдир. Бу елементләр һансылардыр? Ајры-ајры шәкилләрдәки характерләр, бу характерләр арасындакы конфликт вә тоггушмалардыр. Шаирин бөјүклүјү ондадыр ки, о јаратдығы Вагиф образы илә тарихи шәхсијјәт олан шаир Вагифи көзәл танытдырыр. Бурада әсәрин гәһрәманы халгдыр. Бир-бирини тамамлајан Вагиф вә Елдар образлары халгын зәкасыны, принсипини, арзу вә истәкләрини өзләриндә бирләшдирән әсл халг гәһрәманыдырлар. «Вагиф» пјесиндәки новаторлуғун өјрәдилмәси әсәрин идеја-бәдии маһијјәтинин, бәдии естетик вүс'әтинин мәнимсәнилмәсинә хидмәт едир.

С. Вурғун әсәрдә ремаркалардан елә маһарәтлә истифадә едир ки, бу, һадисәләрин баш вердији тарихи шәраити, мәканы, сурәтләрин һәрәкәтини, кәләчәкдә диалогларын ачылмасыны тамамлајыр, сәнәткар гајәсини ајдынлашдырыр ки, бу да әсәрдәки јени мәзмун вә форма вәһдәтинин әлванлығындан вә чидди ахтарышлардан хәбәр верир.

«Вагиф» пјесинин мәзмуну шакирдләр тәрәфиндән мәнимсәнилдикдән сонра әсәрин тәһлилинә професcор Б. Вәһабзадәнин белә бир фикри илә башлајырам:

«Халг тарихин ән гаранлыг дөврләриндә белә, зүлмәтә гаршы мүбаризә апаран фәдакар оғулларыны көрдүкчә, өзүнүн ким олдуғуну, һансы јоллардан кечиб кәлдијини көрүр, өзүнү даһа артыг танıјыр, үмумән бәшәријјәтин инкишаф тарихиндә өзүнүн дә мүәјјән ролу олдуғуну дәрк едир вә милли ифтихар һисси илә күлүмсүнүр». Шакирдләрә билдирирәм ки, бәдии әсәрдә һадисәләр јазычынын гаршыја гојдуғу мәсәлә илә әлагәдар бә'зән тәһриф едилә биләр. Бу пјесдә С. Вурғун дөврүн һадисәләрини бөјүк сәнәткар кими чох көзәл тута билмишдир. Мән шаирин мүбаризәләрлә зәнкин олан һәјат вә фәалијјәтини, сарај һәјатына сығмајан истәк вә арзуларыны характеризә едирәм. Әсәрдәки һадисәләрин бири дикәрини тамамламасыны, шаирин јүксәк сәнәт әсәриндәки һәјатилији, тарихилији вә орадакы реализми шакирдләр габарыг шәкилдә көрүрләр. Дәрк едирләр ки, Вагиф әдаләтсизлијә, зүлм вә истибдада гаршы гәһрәманлыгла мүбаризә апаран өлмәз сәнәткарларымызын образыдыр. Онлар шаирин дөврүнүн оғлу кими гардаш рус вә күрчү халгынын достлуғуна гәлбән инанмасыны, рус халгынын мәдәнијјәтинин мәдәнијјәтләрин бешији адланмасыны, Вагифин Шејхә вердији чавабын шаирин рус халгына дәрин мәһәббәтинин ифадәси олдуғуну әсәрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында шәрһ едирләр. Шакирдләрин әлдә етдикләри билијикләри дәринләшдирмәк мәгсәди илә әлавә едирәм ки, Вагиф пјесдәки һадисәләрин мәркәзиндә дурур, әсәрдәки характерләрин ачылмасында әсас рол ојнајыр. Шаир һәјата никбин нәзәрлә бахыр, кәләчәјә инаныр. О баша дүшүр ки, вахт кәләчәк, инсанлары буховлајан зәнчирләр гырылачаг, һәјат инсанларын үзүнә күләчәк.

Оғлум, дүшүндүкчә, дујдугча
дәрин
Голларда сәсләнән бу
зәнчирләрин
Күнәшли, күндүзлү бир сабаһы
вар,
Өлсүн кәләчәјә инанмајанлар.

Вагиф көзәл баша дүшүр ки, инам, илгар, әһд-пејман, вичдани тәмизлик, анчаг истисмар олунан халгына мәхсусдур. Вагиф сараја башга мәгсәдләр үчүн кәлмишди. О, бөјүк рүтбә саһиби—вәзир оландан сонра да тәмиз, саф арзуларла јашамаға чалышыр. Бу мүмкүндүрмү? Әлбәттә, јох. Елә бу ан Вагифин мә'нәви аләминдә парчаланма, даһа доғрусу, һачаланма баш верир. Бөјүк вәзифә саһиби—вәзирлик вә сафлыг — садәлик. Шаир јүксәк вәзифәдән һеч нә газана билмәди, әксинә итирди. Бөјүк сәнәткарын истәк вә амаллары сарај һәјатында бүсбүтүн мәһв олду. Лакин шаир гүдрәти, шаир әзәмәти сараја, Ибраһим хана, вәзирә, Гачара галиб кәлди. Сарај һәјатынын чүрүклүјүнүн шаһиди олан сәнәткар өзүнүн сафлыг вә тәмизлик мүчәссәмәси олан кечмиш һәјатыны хатырлајыр, әсл сәадәтин бешијини орада көрүр.

Сәнәткарын Видади образы илә драматуркијамыза кәтирдији јенилији шакирдләрин нәзәринә чатдырырам. С. Вурғунун Видади образы, әслән, Видадинин өзүдүр. Әсәрин һәлә охусу заманы шакирдләрә билдирирәм, бу образын шәкилдән-шәклә, чәмијјәтә, дөврана олан бахышларыны диггәтлә изләсинләр. Пјесин әввәлиндә тәвәккүлдән јапышан Видади доггузунчу шәкилдә артыг худанын әсл маһијјәтини баша дүшүр. Бирдәфәлик тәвәккүл фәлсәфәсиндән әл чәкәрәк үсјанкара чеврилир:

Аллаһа үз тутуб јенә јалвардым.
Онда да көрмәдим вичдандан
әсәр,
Доғру дејирсәнмиш, алданмыш
бәшәр.

«Вагиф» пјесиндәки һәртәрәфли ишләнмиш образлардан бири дә Гачардыр. С. Вурғунун Гачары тәбиәтиндәки вәһшилији, ганичәнлији, залымлығы, гәддарлығы илә сечилир. Пјесдәки драматик конфликт 8-чи шәкилдә там мә'насы илә ајдын олур. Гачарла Вагифин үз-үзә кәлдији сәһнәдә, шаир Вагиф деспоту мә'нән сарсыдыр. Мә'нәви чүрүклүјүнү үзүнә демәклә ону ифша едир. Шаирин драматуркијамыза кәтирдији јениликләрдән бири Гачары һәртәрәфли тәсвир етмәсидир. Гачарын өвлад дәрди, сонсузлуг, вәтән, халг вә көзәллик һағында фикирләрини шаир јүксәк усталыгла, сәнәткар пријому илә, драматик лөвһәләрлә көстәрир. Онун бу сүн'и фикирләри илә таныш олан шакирдләр Гачара нифрәт бәсләјирләр.

Сәнәткарын Елдар сурәти шаирин мараглы образларындандыр. Елдар гардаш күрчү халгы илә бирләшәрәк Гачара гаршы мүбаризәјә галхыр.

«Вагиф» пјесиндәки гадын образлары мүхтәлиф дүнјакөрүшүнә малик олмагла бәрабәр, характерчә дә мүхтәлифдир. Хураман даим гәм, гүссә ичәрисиндәдир. Көрәсән, нијә?Күзәранындан наразыдыр. Шакирдләрә Хураманла Вагиф, Хураманла Шејх вә гары арасындакы диалоглары хатырладырам. Шөһрәт, мәнсәб әсири олан бу гадын үчүн ики Вагиф мөвчуддур. 1. Чаһчәлаллы вәзир; 2) дүз илгарлы.

Хураман бунларын һансына көрә Вагифлә һәјат гурур? Шаирин бөјүклүјү орасындадыр ки, типик шәраитдә типик һадисәләри олдуғу кими верир. Хураман мәһз јүксәк ад-сана сусајыб «чаһ-чәлаллы» вәзирлә һәјат гурмаға разылыг вериб. Хураманын һеч чүрә бағышланылмаз сәһви она чох баһа баша кәлир, өзүнүн әсәрдә тәбии сәсләнән фәлакәтинә кәтириб чыхарыр. Лакин чох кечмир ки, Хураман «мә'нәви паклашма» дөврүнү кечирир. Хураманын һәјаты фачиә илә битир.

Әсәрдә истифадә олунан аталар сөзләри вә мәсәлләр, афористик ифадәләр бәдии гајәнин вә јүксәк ифадә тәрзинин санбалыны артырмыш, мәзмун дәринлији, форма эл-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

ванлығы пјесин идеја тутарынын кәсәрлилијинә тә'сир етмишдир.

Әсәрин тәдриси баша чатдыгдан сонра шакирдләр «Вагиф» әсәри һаггында иншаларында, драматуркијамызын шаһ әсәри олан пјесдә шаирин новаторлуғуну бөјүк мәһарәтлә гәләмә алмағы бачарырлар.

●

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ҮЗРӘ ИНША ЈАЗЫЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Әдаләт МӘММӘДОВ
Шамахы рајону, Адналы кәнд мәктәбинин мүәллими

Шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини, тәфәккүрүнү, бәдии јарадычылыг габилијјәтләрини вә онларын дүнјакөрүшүнү инкишаф етдирмәкдә инша јазылар мүстәсна рол ојнајыр.

Мә'лумдур ки, сәрбәст мөвзуда иншалар һәм Азәрбајчан дили, һәм дә әдәбијјат үзрә апарылыр. Әдәбијјатдан апарылан белә јазыларда мүтләг әдәби материалдан истифадә етмәк тәләби гаршыја гојулур. Азәрбајчан дили үзрә иншаларда исә шакирдин мүшаһидәләри, ону әһатә едән һәјат һадисәләри һаггында тәәссүратлары әсас тутулур.

Тәчрүбә көстәрир ки, әдәби мөвзуларда апарылан иншалара нисбәтән, шакирдләр сәрбәст мөвзулар үзәриндә ишләјәркән чох вахт чәтинлик чәкир, чидди нөгсанлара јол верирләр. Бунун бир сәбәби ибтидаи синифләрдә онлара лазыми бачарыгларын ашыланмасына кифајәт дәрәчәдә диггәт јетирилмәмәси илә әлагәдардыр. Елә буна көрә дә мән IV синифдән башлајараг, Азәрбајчан дилиндән сәрбәст мөвзулар үзрә инша јазыларын апарылмасына хүсуси диггәт јетирирәм. Белә иншалар шакирдләрдә мүстәгил мүһакимә јүрүтмәк, фикрин мәнтигилији вә ардычыллығына риајәт етмәк бачарыгларыны формалашдырмаға әлверишли имкан јарадыр.

Шакирд верилмиш мөвзу үзрә јазачағы иншанын планыны дүзкүн гурдугда, кифајәт гәдәр материал топладыгда, планда көстәрилән суаллара ајдын вә дәгиг чаваб вермәји бачардыгда мүәллимин дә әмәјинин нәтичәси фајдалы олур.

Инша јазылара һазырлыгла әлагәдар дәрсләрдә шакирдләрин диггәтини ашағыдакылара чәлб едирәм:

— мөвзулардан ирәли кәлән әсас фикрә ујғун сәчијјәви факт вә мә'луматлар сечин;

— материалы мәнтиги вә ардычыл изаһ етмәјә (факт вә һадисәләр арасындакы сәбәб-мәгсәд әлагәләрини мүәјјәнләшдирмәјә, лазыми умумиләшдирмәләр вә нәтичәләр чыхармаға чалышын;

-- өз фикринизи шәрһ едәркән дил васитәләриндән дүзкүн вә дәгиг истифадә етмәјә хүсуси диггәт јетирин;

— үнсијјәтин мәгсәд вә ситуасијасындан асылы олараг (дәрсдә, екскурсијада, ичласда, јүрүшдә, тәчрүбәдә, тарлада, бағда вә с.) өз иншанызы мүәјјән үслубда гурмағы (публисистик, бәдии вә с.) унутмајын;

— јазынызда орфографија, дурғу ишарәләри вә грамматик нормалара дүзкүн риајәт един.

IV—VI синифләрдә сәрбәст мөвзулар үзрә иншаларын планыны шакирдләрә һазыр шәкилдә өзүм тәгдим едирәм. VII—VIII синифләрдә исә әввәлчә коллектив план тәртиби үзрә иш апарыр, даһа сонра онлары мүстәгил план тәртиб етмәјә алышдырырам. Белә иншалар үчүн епиграфлар сечмәкдә дә

ејни системи көзләмәји лазым билирәм.

Һәр синиф үчүн мүһакимә характерли иншаларын мөвзуларыны дәрс илинин әввәлиндән мүәјјән едирәм. Мәсәлән, VII—VIII синифләр үчүн ашағыдакы мөвзулары сечирәм: 1) «Хошбәхт һәјатымыз үчүн Иличә миннәтдарыг». 2) «ССРИ халгларынын достлуғу сарсылмаздыр». 3) «Сүлһ бизим амалымыздыр». 4) «Ән чох севдијим әдәби гәһрәман». 5) «Өлкәмиздә әмәк шәрәф вә шан ишидир». 6) «Аталарын мәрдлик вә гәһрәманлыг јолу бизим үчүн көзәл нүмунәдир». 7) «Әмәк сынаг мејданыдыр». 8) «Ишләмәјән дишләмәз». (Аталар сөзү.) 9) «Биз Вәтәнимизи нә үчүн севирик». 10) «Мәһсул бајрамымыз нечә кечди». 11) «Биз космосу фәтһ етмишик». 12) «Москва Вәтәнимизин үрәјидир». 13) «Рус дили достлуг дилидир». 14) «Мәним севдијим сәнәт». 15) «Азәрбајчан—јурдум мәним». 16) «Совет Ордусуну нә үчүн севирик». 17) «Ән чох севдијим китаб». 18) «Јашыллыглары нечә горујуруг». 19) «Мән достлуғу нечә баша дүшүрәм»...

Ил мүддәтиндә апарачағым мүһакимә характерли иншаларын тәхмини мөвзуларыны мән әввәлчәдән шакирдләрә тәгдим едирәм. Һисс едирәм ки, бунун фајдасы чох олур. Шакирдләр һәмин мөвзулар үзрә мүнтәзәм олараг материал топлајыр, өз хүсуси дәфтәрчәләриндә мүвафиг гејдләр апарырлар. Бу исә иншаны мүвәффәгијјәтлә јазмагда онларын чох көмәјинә чатыр.

Мә'лум олдуғу кими, совет мәктәби өз шакирдләрини шөһрәт вә дөјүш ән'әнәләри, Совет Иттифагы Гәһрәманларынын унудулмаз. шанлы нүмунәси әсасында тәрбијә етмәјә хүсуси диггәт јетирир. Тә'лим вә тәрбијә ишинин бу мүһүм саһәсиндә инша јазылардан да бир васитә кими истифадә етмәк мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Бу мөвзуда апарылан иншаларда шакирдләрдән тәләб едирәм ки, јерли материаллардан да истифадә етсинләр.

Дәрс дедијим сәккизинчи синиф шакирдләриндән бири өз иншасында јазмышды:

— Мүһарибә чох аиләләрин көзүнү јашлы гојмушдур. Бир әмим мүһарибәјә кетмиш вә гајытмамышдыр. Атам өзү дә Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин иштиракчысы олмушдур.

1979-чу илин доггуз мај күнү һеч вахт јадымдан чыхмаз. О күн мәктәбимиздә кечирилән Бөјүк Вәтән мүһарибәси иштиракчылары илә шакирдләрин көрүшүндә ән чох һәјәчан кечирән мән идим. Мараглы бурасы иди ки, һәмин көрүшдә атамла јанашы дурмуш досту Васили әми дә бизим гонағымыз иди.

Онлар чәбһә хатирәләриндән данышдыгча мәни гәһәр боғур, көзләрим јашарырды.

Бүтүн бунлар мәни кәдәрләндирсә дә, Москвадан кәлмиш Васили әми атамла етдији достлугларынын тарихиндән, ганлы-гадалы мүһарибә илләриндә кечдикләри дөјүш јолларындан епизодлар сөјләдикчә әсл достлуғун нә олдуғуну ајдын дәрк едирдим...

Һәрби-вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда иншаја һазырлығын нәтичәси олараг шакирдләр мәктәбдә һәрби-вәтәнпәрвәрлик кушәси јаратмыш, орада Адналы кәндиндән Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә иштирак едәнләрин сијаһысыны тәртиб етмиш, онларын фотошәкилләрини чәрчивәләрә салараг дивардан асмышлар.

Бәшәријјәтин јаратдығы зәнкин мә'нәви сәрвәти нәсилдән-нәслә чатдыран китабдыр. Китабы шакирдләрә севдирмәји һәр бир мүәллим бачармалыдыр. Бу ишдә мән инша јазыларындан да бир васитә кими истифадә едирәм. IV—VIII синифләрдә «Китаб билик мәнбәјидир» мөвзусунда инша апармаздан әввәл, шакирдләрә мәсләһәт көрүрәм ки, охудуглары әсәрләр һаггында гыса гејдләр көтүрсүнләр, онларын мәзмуну вә идејасы әсасында албомлар дүзәлтсинләр вә с. Мәсләһәтимин нәтичәләри фәрәһләндиричи олур.

Шакирдләрдә иншa јазмаг һәвәси ојатмаг үчүн даһи рәһбәримиз В. И. Ленинин мәктәбдә охујаркән сәрбәст јазыја нә гәдәр јүксәк гијмәт вердијини М. И. Улјанованын хатирәләриндән мисал кәтирирәм: сәрбәст јазы үчүн о, дәрс китаблары вә мүәллимин дедикләри илә кифајәтләнмәзди, китабханадан китаблар алыб охујарды; буна көрә дә онун јазылары мүфәссәл олардың, мөвзуну чох јахшы ишләр, јахшы әдәби дил илә јазарды. Јухары синифдә әдәбијјат дәрси апаран кимназија директору Володјаны чох севәр, онун јазыларыны һәмишә тә'рифләр вә она ән јахшы гијмәтләр јазарды.

Бу сәпкидә сөһбәтләр иншаја материал топламаг үчүн шакирдләрдә мүталиәјә һәвәси гүввәтләндирир, мувафиг дөври әдәбијјаты мүнтәзәм олараг изләмәјә һәвәсләндирир.

●

ГИЈАБИ МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН ИЧМАЛ МӨВЗУЛАРЫН ТӘДРИСИ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Шәргијә БАҒЫРОВА

Бакынын Нәсими рајонундакы гијаби орта мәктәбин мүәллими

Һәјатын күзкүсү олан әдәбијјат һәмишә тәрбијә өрнәји олмушдур. Јеткин сосиализм чәмијјәтиндә исә кәнч нәслин һәртәрәфли тәрбијә олунуб формалашмасы иши әдәбијјат фәнни илә даһа сых бағлыдыр.

Сов.ИКП МК-нын мәктәб ислаһатында бу мәсәләјә лајигли гијмәт верилир. Һәмин сәнәддә дејилир ки, шакирдләрин естетик тәрбијәсини јахшылашдырмаг үчүн хүсусилә әдәбијјат фәнниндән истифадә етмәклә онларда сағлам бәдии зөвг јаратмаг лазымдыр.

Һәчмчә бөјүк ичмал мөвзулары шакирдләрә там чатдырмаг чәтин олур. Програм үзрә XIX әср әдәбијјатындан бәһс едән 45 сәһифәлик ичмала 5 саат, XX әср әдәбијјатына аид 30 сәһифәлик ичмала 2 саат ајрылмышдыр. Бу аз саат һесабына тәһсилдә ара верән, елми-нәзәри билији зәиф олан, мүхтәлиф јаш вә тәрбијә саһиби гијабичијә белә бөјүк ичмал мөвзулары өјрәтмәк чох чәтин баша кәлир. Мәктәб ислаһатына әсасән кәләчәк програмда ичмал мөвзуларын да «лүзумсуз, мүрәккәбләшдирилмиш икинчи дәрәчәли материалдан» тәмизләниб тәкмилләшәчәјинә үмидварыг. Вә бу бизи индидән севиндирир.

Мә'лумдур ки, гијаби мәктәбдә тә'лим үч нөв—груп, фәрди вә зачот саатларында апарылыр. Груп мәшғәләси тәдрисин ән мәс'ул, ән башлыча, вачиб формасыдыр. Дөвләт програмынын ашыланмасы, биликләрә јијәләнмәк иши бу мәшғәләдән башланыр. Чохиллик иш тәчрүбәси сүбут етмишдир ки, ичмал мөвзулары, мүәјјән дөврү вә дөврүн әсас ичтимаи-сијаси, әдәби һадисәләрини дәрк етдирмәдән јазычылары, онларын јарадычылыг нүмунәләрини кениш сијаси мигјасда, әһатәли өјрәтмәк олмаз.

XIX әср әдәбијјатына аид ичмал әһәмијјәтли вә мараглыдыр. Һәчмчә бөјүк олан бу ичмалы өјрәтмәк үчүн әсас тарихи һадисәләри дөнә-дөнә тәкрар етдириб шакирдләрин фикрини бу фактлара вә тарихи әдәби просесин инкишафына јөнәлдирәм. Мәсәлән:

М. — XIX әсрин I јарысында баш верән ән бөјүк һадисә нәдир вә һансы илдә баш вермишдир?

Ш. — XIX әсрин I јарысында баш верән ән бөјүк һадисә Шимали Азәрбајчанын Русија тәркибинә дахил едилмәсидир ки, бу да 1928-чи илдә «Түркмәнчај» сүлһ мүгавиләсинә әсасән олмушдур.

М. — XIX әсрин I јарысында Азәрбајчан маарифчилијинин илк нүмајәндәләри кимләрдир?

Ш. — Маарифчилијин илк нүмајәндәләри А. Бакыханов, И. Гутгашынлы вә М. Ш. Вазеһ иди.

М. — Азәрбајчан милли мәтбуатынын бүнөврәсини гојан ким олмушдур вә нә вахт?

Ш. — Һәсән бәј Зәрдаби 1875-чи илдә «Әкинчи» гәзети илә Азәрбајчан милли мәтбуатынын бүнөврәсини гојмушдур.

М. — Бәс илк милли театрымыз нә вахт фәалијјәтә башламышдыр?

Ш. — 1873-чү илдә.

Мән белә соргулары, јери кәлдикчә, гијаби тә'лимин һәр үч нөв мәшғәлә саатында апарыр, ичмал мөвзуларын шакирдләр тәрәфиндән јахшы гавранылмасына вә јаддашында һәкк олуб галмасына чалышырам. Өз нөвбәсиндә гијабичиләр дә XIX әсрдә баш верән бу јени, илкин һадисәләрлә мараглаңыр, тәкрардан безмир вә дөврүн көркәмли әдәби сималарыны өјрәнмәјә чан атыр, тарихи инкишафла мә'луматландыгча, бу инкишафын көкләринә бәләд олдугча јени мөвзулары өјрәнмәјә чәһд едирләр.

Әсрин көркәмли сатирики Г. Б. Закирин јарадычылығы, хүсусән, «Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» сатирасы дөвр һагда верилмиш мә'луматы даһа да ишыгландырыр.

Мән даим чалышырам ки, бәдии парчалары — бу вә ја дикәр јазычынын јарадычылығындан сечилмиш нүмунә әсәрләри тарихлә, дөврлә, ичмал илә әлагәләндирим, онлары бир-биринә бағлы шәкилдә тәгдим едим.

Г. Б. Закирин һәјаты, јарадычылығы ичмалда верилмиш мә'луматла сых бағлыдыр. Бирләшмә, бирләшмәдән сонракы вәзијјәт, бу вәзијјәтин јахшы, пис чәһәтләри, бу пис чәһәтләрин халгын күзәранына тә'сири, шаирин јарадычылығында онун әкси вә нәһајәт, Закирин өзүнүн бу чәһәтләрә мүнасибәти.

Бу зәнчирвари бағлылыг нөвбәти јазычыларын јарадычылыг нүмунәләрини өјрәдәркән дә давам етдирилир. Вә ичмал мөвзуларла бәдии нүмунәләр үмумиләшдирилир, дөвр һагда верилмиш билији тәсдиг едир.

X синиф әдәбијјаты да бөјүк бир ичмалла—XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты ичмалы илә бағланыр.

Бу хүласәни өјрәдәндә әввәлчә 1900—1917-чи илләрдә дөврүн јашајыш тәрзи, игтисадијјаты һагда үмуми мә'лумат вериб 1905-чи ил ингилабы вә онун сөнмә сәбәбләри, 1917-чи ил ингилаблары вә гәләбә һагда данышырам. XX әсрин әввәлиндә халгын ағыр күзәраныны Н. Нәриманов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, А. Сәһһәт, М. Һади вә М. Мө'чүзүн әсәрләриндән кәтирилән бәдии мисалларла тәсвир едиб шакирдләрдә дөвр һагда там тәсәввүр јарада билирәм.

Ингилаби идејаларын јајылмасында мүтәрәгги мәтбуатын ролундан данышанда дејирәм ки, 1875-чи илдә тәмәли гојулан мәтбуатымыз 1905—1917-чи илләр арасында чанланмышдыр. Мән дәрсликдә верилән бу гәзет вә журналларын нүмунәләрини идеја истигамәти әсасында груплашдырыб шакирдләрә чатдырырам. Чалышырам ки, һәм адлар јадларында галсын, һәм дә онларын тутдуғу истигамәт, мәгсәд вә идејалары һагда тәсәввүрләри олсун.

«Молла Нәсрәддин» журналы һагда исә кениш мә'лумат верәрәк бөјүк демократ јазычы Ч. Мәммәдгулузадәнин журналистик фәалијјәтини елә бу ичмалдан анлатмаға чалышырам. Јазычынын јарадычылығыны тәдрис едәркән јенә дә журналын мәтбуат тарихимиздәки бөјүк әһәмијјәтини гејд едирәм.

Бу гајда илә Мүслүм Магомајевин (1885—1937) 1916-чы илдә «Шаһ Исмајыл» операсыны, һәм дә онун илк Азәрбајчан опера дирижору олмасыны, илк опера артистләринин — Һүсејнгулу Сарабски, Мирзаға Әлијев, Әһмәд Ағдамски, Һәнәфи Терегулов кими исте'дадлы артистләрин јетишмәсини хүсуси гејд едиб јадда сахламағы мәсләһәт көрүрәм. Гијабичиләрин бу саһәдә бәһрәләнмәси үчүн мүтләг фәрди вә зачот саатларында гыса

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

суал-чаваб апармаг лазым кәлир.

Бу ичмалда реализм вә романтизм әдәби чәрәјанлары һагда да кениш мә'лумат верилмәлидир. Мән шакирдләрә чәтин чатан бу чәрәјанлар һагда елә данышырам ки, онлар бу чәрәјанлар арасындакы јахынлығы вә фәрги асанлыгла анлаја билирләр. Онлар баша дүшүрләр ки, Мәһәммәд Һади (1879—1920), Һүсејн Чавид (1882—1944), Аббас Сәһһәт (1874—1918), Абдулла Шаиг (1881—1953) мүтәрәгги романтизмин нүмајәндәләри кими чох мүбариз идиләр. Онлар өзләринә мәхсус јарадычылыг јолу илә халгын ағыр күзәраныны, истибдадын һөкмүнү, вәтәнин үрәк дөјүнтүләрини бөјүк сәнәткарлыгла әсәрләриндә әкс етдирирдиләр.

Нөвбәти груп вә фәрди мәшғәләләрдә, зачот саатларында һәмин ичмал мөвзуну мүтләг јада салыр, гыса суал-чаваб апарырам. Јахшы анлашылмајан, ја да үмумән јаддан чыхан чәһәтләри гыса тәкрар едир, дәрсдә јени иштирак едән шакирдләри дә мә'луматландырырам.

Совет әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләрини ХХ әср әдәбијјатына нисбәтән шакирдләрә чәтинлик чәкмәдән ашылајыр, һәмишә дә јахшы, доғру, дүзкүн чаваблар алырам.

Бу ичмалын өјрәнилмәси ишини асанлашдыран бир дә онун гыса-гыса мөвзуларда верилмәсидир. Һәр мөвзунун өзүнә аидлији ону даһа да асанлашдырыр, өјрәнәкли едир.

М. — Совет әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләри һансылардыр?

Ш. — 1. Мәдәни ирсә гајғыкеш мүнасибәт.

2. Әдәбијјатымызын партијалылығы вә хәлгилији.

3. Совет әдәбијјатынын әсас методу сосиализм реализмидир.

Совет әдәбијјатынын партијалылығыны, хәлгилијини әдәби нүмунәләр фонунда ишыгландырырам. Гијабичиләрә дәрк етдирирәм ки, әдәбијјатымыз партијамызын һәјата кечирмәк истәдији планларын ән јахын көмәкчисидир. О өз нүмунәләри илә көрүләчәк ишләрә тәкан верир, инсанлары јахшыны, писи бир-бириндән ајырмаға чағырыр.

Әдәбијјатымыз халга хидмәт едир. Даһи Ленинин дедији кими, халгдан, чәмијјәтдән кәнар әдәбијјат јохдур. Сәнәт халг үчүндүр, халгын рифаһы үчүндүр.

Зачот үчүн һазырладығым хүсуси карточкаларын үч суалындан бири мүтләг ичмал мөвзуја аид олур ки, бу да ичмал мөвзуларын өјрәнилмәсинә мәс'улијјәти артырыр.

XI синифдә 1932—1940-чы илләрдә «Азәрбајчан әдәбијјаты» (1 с.), «Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү вә мүһарибәдән сонракы илк илләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты» (2 с.), «1950—1970-чи илләрдә Азәрбајчан әдәбијјаты» (2 с.), «ССРИ халглары әдәбијјаты» (2 с.), «Мүасир харичи әдәбијјат» (1 с.) ичмал мөвзуларыны гијаби мәктәбдә там өјрәтмәк мүмкүн дејил.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, јәгин кәләчәкдә дәрслик јазан, програм тәртиб едән һөрмәтли алимләримиз гијабичиләрин иш шәраитини, имканларыны нәзәрә алачаг вә онларын ағыр јүкләрини бир гәдәр јүнкүлләшдирәчәкләр.

•

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Б. ВАҺАБЗАДӘНИН ЛИРИКАСЫНЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

Зија АБДУЛЛАЈЕВ

Б. Ваһабзадә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын истеʼдадлы нүмајәндәләриндәндир. О, јарадычылыг аләминә 40-чы илләрин сонларында кәлмиш, көзәл лирик әсәрләри, поема вә драмлары илә өлкәмиздә, еләчә дә бир чох харичи өлкәдә сәнәтсевәрләрин гәлбини фәтһ етмишдир. Профессор А. Ахундовун ифадәсинчә десәк, «...Шаир, ширәси ел әдәбијјатындан, әтри вәтән торпағындан, руһу халгын үрәјиндән кәлән доғма ана дилиндә һәјатын бүтүн саһәләринә, инсан гәлбинин ән инчә, ән дәрин кушәләринә аид әсәрләр јазыб. Елә әсәрләр ки, онларда кечмишимиз дә, бу күнүмүз, кәләчәјимиз дә, севинчимиз, кәдәримиз дә, заман да, сәма да, һәгигәт дә, хәјал да әкс олунуб, мәһәббәт поезија ганады тахыб, јашыл чөлләр, көј дәнизләр, уча дағлар шеʼр мәскәнинә чеврилиб». Онун јарадычылығы ичтимаі мәзмунуна, фәлсәфи тутумуна, поетик ишләмәләринә көрә кениш, әһатәли вә зәнкиндир.

Шаирин јарадычылығы илә шакирдләр ашағы синифләрдән башлајараг таныш олурлар (IV синифдә «Ики саат», V синифдә «Мәктәб јоллары», VII синифдә «Учун, нәғмәләрим»). Лакин бу әсәрләрин өјрәнилмәси Б. Ваһабзадә јарадычылығы илә кениш таныш олмаға тәʼминат вермир. Шаирин јарадычылығынын идеја-бәдии, естетик тәʼсир күчүнү дүзкүн гијмәтләндирән мүәллимләр, јери кәлдикчә, онун әсәрләринә мүрачиәт едир, кәнч нәслин коммунист тәрбијәсиндә ондан мүвәффәгијјәтлә истифадә едирләр. Синифдәнхарич оху дәрсләриндә, хүсусилә VIII—IX синифләрдә совет әдәбијјатына даир сөһбәтләр тәшкил олунаркән, X синифдә ичмал мөвзулары, синифдәнхарич, мәктәбдәнкәнар тәдбирләр кечириләркән онун јарадычылығына тез-тез мүрачиәт олунур.

Б. Ваһабзадәнин јарадычылығы жанр еʼтибарилә кениш, рәнкарәнкдир. Бурада ондан бүтөвлүкдә данышмаг имкан харичиндәдир. Одур ки, шаирин лирикасына гыса нәзәр салмағы мәгсәдәујғун сајырыг.

Мүәллим Б. Ваһабзадәнин лирикасына даир шакирдләрлә мүхтәлиф истигамәтләрдә, бу вә ја дикәр проблемләр үзрә сөһбәт апара биләр. Мәсәлән, сүлһ, азадлыг, халглар достлуғу, әмәк мөвзулары үзрә вә с. Бүтүн бу проблем—мөвзуларын мәркәзиндә исә вәтәндаш, совет адамы дајаныр. Вәтәндашлыг һисси, ләјагәти, вәтән мәһәббәти әксәр һалда шаирин јарадычылығынын лејтмотивинә чеврилир. Одур ки, мүәллим онун лирикасындан сөһбәт ачаркән бу чәһәтә хүсуси диггәт јетирмәлидир.

Вәтәндашлыг проблеминдән бәһс едәркән ашағыдакы пландан истифадә етмәк олар:

1. Шаир—вәтәндашын нараһатлығы нәдән јараныр.
2. Вәтәндашлыг халга бағлылыгдадыр.
3. Вәтәндашын һәјатдакы мөвгеји.
4. Шаир — вәтәндаш кечмишини нечә гијмәтләндирир.
5. Б. Ваһабзадә лирикасында вәтәндашлығын әхлаги-фәлсәфи маһијјәтинин гојулмасы.

* * *

Мән һагг-һесаб истәјирәм
Кечәләр күндүзүмдән;
Нараһатам, наразыјам.
Өмрүм боју өзүмдән.

(«Өзүмдән наразыјам»)

Бу мисралар Б. Ваһабзадә јарадычылығынын руһуну, маһијјәтини чох дүзкүн ифадә едир. Шаир даим нараһатдыр. Лакин онун нараһатлығы мәһдуд шәхси арзу вә истәкләрдән, гәнаәтләрдән јаранмыр. Шаир-вәтәндашын нараһатлығынын көкләри чох-чох дәриндәдир

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

вә о, ичтимаи мәзмун, мә'на дашыјыр. Бу нараһатлыг нәдән доғур: дүнјанын мәһв олмасы горхусундан, көрпәләрин јетим, ач-сусуз галмасындан, халгын игтисади, мәдәни инкишаф сәвијјәсиндән, вәтәндашын алчалдылмасындан вә с.

Өмүр бизә верилмир
Анчаг јашамаг үчүн.
Өмүр бизә верилир,
Дүнјанын да дәрдини,
Гәмини чијнимиздә
Чәкмәк, дашымаг үчүн.

Бу јолда Б. Ваһабзадә Азәрбајчан сатирик фикринин зирвәси М. Ә. Сабирлә бирләшир; формача јох, мәзмунча, вәтәнә, вәтәндаша, вәтәндашлыға мүнасибәт бахымындан, инсаны-вәтәндашы гијмәтләндирмәси, онун һүгуг вә вәзифәләрини јеринә јетирмәјә чағырмасы, тәһрик етмәси јөнүмүндән. Сабир кими Б. Ваһабзадә дә бүтүн варлығы, јарадычылығы илә халга бағлыдыр. Халгын мүвәффәгијјәти онун севинчи, гајғылары онун нараһатлығыдыр.

Көрүндүјү кими, шаир бу нараһатлығы өзү ахтарыр, газаныр. О, һәјатын мә'насыны да бунда көрүр. Бәшәријјәтин башынын үстүнү алан тәһлүкәни ајдын көрән, империализмин јыртычы симасы, гудуз әмәлләри илә таныш олан вәтәндаш нечә раһат ола биләр? Бир торпагда ки, һагга һагсыз дејәләр, милләти јурдундан гачаг салалар («Һагга һагсыз дедиләр»), «Азадлыг», «Сәадәт», «Демократија» ады алтында халга, бүтүн дүнјаја кәләк кәләләр, бу мүгәддәс кәлмәләр архасында һүгуглар тапдана, инсанын синәси зүлмә јол ола («Көзәл сөзләр»), гаты зүлмәт ишыглыгда, нур көлкәдә гала («Шаирләри өлдүрүрләр») буна нечә лагејд јанашмаг, буна нечә дөзмәк олар?

Өз кечмиши илә фәхр етмәјә һаглы олан әрәб оғлу әчдадынын әзәмәтинин, гүввә вә гүдрәтинин символу олан еһрамларын өнүндә дајанараг әчнәбиләрдән сәдәгә топлајыр. Дүнјанын једди мө'чүзәсиндән биринин һәм дә әсрләрин туфанларынын тарихдән силә билмәдији мө'чүзәнин јарадычысы олан халг өз кечмишинә бахмырмы? Бу мәсәләдә шаирин нараһатлығынын сәбәби даһа дәриндәдир. О, јаделлиләрә әјилмәмәјә, һагг, азадлыг уғрунда мүбаризә апармаға, бүтүн истисмарчылар дүнјасыны ләрзәјә сала биләчәк јени мө'чүзә јаратмаға чағырыр.

Чох заман дөзүм ирадәлилијин, дәјанәтлилијин әламәти кими гәбул едилир. Шаир исә бунлары фәргләндирир, мә'наландырыр. Онун фикринчә, ирадә, дәјанәт јүксәк инсани кејфијјәтләрдирсә, дөзүм-көләлик, һәр чүр тәһгирләрә бојун әјмәк демәкдир. «Дөзүм» ше'риндә бу чәһәтдән јүксәк бәдии контрастлар вар. Шаир «гузу кими јатан дәнизи» севмир, чүнки бу да дөзмәк әламәтидир. Мүәллиф ағлы гузу кими јатан дәнизә, көнүлү фыртынаја, туфана бәнзәдир. Илк бахышда охучуја елә кәлир ки, мүәллиф гәти аддым үчүн ағлы, дүшүнчәни инкар едир. Әслиндә ганадлы, поетик ифадә тәрзиндән реал нәтичә јараныр: шаир она көрә сакит дәнизи севмир ки, сакитликлә дөзүмлүлүкдә охшарлыг көрүр. Ағыл да дөзүмлүдүр. Бунун үчүн дә шаир дөзмәјә сөвг едән, һиссләрин ирадәсини чиловлајан ағла гаршы чыхыр, ону инкар едир:

Дөзмәмәк — азадлыг,
Дөзмәк—әсарәт,
Бир күнлүк азадлыг
бир өмрә дәјәр!
(«Дөзүм»)

Б. Ваһабзадә поетик форма бахымындан халг јарадычылығындан гидаландығы кими, шаирин әсәрләриндә гојдуғу проблемләр дә халгын кечмишинә, бу күнүнә, сабаһына аиддир, онун јахшысыны, јаманыны арајыр, гијмәтләндирир, мә'наландырыр. Әсл сәнәткарлар һәмишә елә бағлы олмуш, әсәрләриндә халгын арзу вә истәјини, севинч вә кәдәрини өзүнүнкүләшдирмиш, онун кечмишини, бу күнүнү, кәләчәјини тәрәннүм етмиш, мүвәффәгијјәтини учалтмаг, нөгсаныны арадан галдырмаг јолуну кечмишләр. Низами, Нәсими, Фүзули, Вагиф, М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә башга јарадычы дүһалар халг амалынын, вәтәнин мүдафиәчиси олмуш, буну өз јарадычылыгларына да һопдурмушлар. Б. Ваһабзадә дә көркәмли сәләфләринин јарадычылыг принсипинә садиг галмыш, онлардан гидаланараг хәлги поезија јаратмыш, бу күнүнү дүзкүн гијмәтләндирәрәк сабаһыны да дүшүнмүшдүр.

Б. Ваһабзадә гочаман әдиб А. Шаигин вәфаты мүнасибәтилә јаздығы «Һәмишә јаз олар» ше'риндә сәнәткары ағача бәнзәдир. Ағач учалмаг истәјирсә, јерә дәрин, мөһкәм көк атмалыдыр. Сәнәткар гүдрәтли олмаг, әбәди јашамаг истәјирсә, доғма торпаға, ону бөјүдән, әрсәјә кәтирән халга бағлы олмалыдыр:

Јерә көк атмајан галхыб
учалмаз;
Сөзләрин күчүнү торпагдан
алды.
Улдузлар батанда изи дә галмаз:
Сән батдын, шәфәгин дүнјада
галды!

Бу бағлылыг, халга мәхсуслуг мүвәггәти дејилдир, әбәдидир. Шаир сәнәткары шәфәг сачан улдуза бәнзәдир. Лакин улдуз батанда из гојмурса, е'чазкар әмәл саһибләри халгын гәлбиндә, тарихиндә әбәди јашајырлар, Низами, Нәсими, Фүзули, Сабир кими.

Доғма јурда, торпаға, чөлә, чәмәнә, вәтәнин кечилмәз мешәләринә, башы әбәди ағ чалмалы дағларына, бол сулу чајларына, булагларына, чөрәк әтирли, бәһрәли зәмиләринә, чејран гачан дүзләринә чох әсәр һәср олунуб, һәр бир сәнәткар бу көзәлликләри мүхтәлиф шәкилдә тәрәннүм едиб, она сонсуз мәһәббәтини билдириб. Б. Ваһабзадә дә бу мөвзуда хејли ше'р јазыб ки, онлар орижиналлығы, өзүнәмәхсуслуғу вә поетик вүс'әти е'тибарилә диггәти чәлб едир. «Бу дағларда» ше'ринә диггәт јетирәк. Бурада шаирин мәгсәди Азәрбајчан тәбиәтини садәчә олараг тәсвир етмәк дејил. Вәтәнин көзәллијини дујмаг, дәрк етмәк үчүн, шаирин ифадәсинчә десәк, бу дағлары гарыш-гарыш кәзмәк, «сәрин чобан дәјәсиндә гар сују ичмәк»; «тәмиз дағ һавасында кечә үстүндә јатмаг» лазымдыр. Бурада вәһши һејванларын бағыртысындан, јахуд дәлисов дағ чајларынын гопардығы нә'рәдән диксинмәк, чанаварларын улашмасындан тәшвишә дүшмәк, кечә јарысы ит сәсинә ширин јухудан ојанмаг да тәбиидир, раһатдыр, гәлби охшајандыр. Шаир, охучусундан—вәтәндашдан доғма торпаға дәриндән бәләд олмағы, ону танıјыб севмәји тәләб едир. Чүнки:

Көк көзә көрүнмүр,
— Торпаглардадыр.
Чөвһәри өзүндә,
Сөзү, нәғмәси
јарпаглардадыр.

Б. Ваһабзадәнин јарадычылығында мүһүм јер тутан проблемләрдән бири дә совет адамынын һәјатдакы мөвгеји мәсәләсидир. Онун јарадычылығында мүхтәлиф зүмрәләр тәчәссүм олунмушдур вә онларын һәр биринин өз фәрди кејфијјәтләри олдуғу кими, үмуми чәһәтләри дә вардыр. Бунлардан бири вәтәндашын һәјатда принсипиал олмасыдыр. Шаир әсәрләриндә инсанлары принсипиал олмаға, нөгсана, лагејдлијә, сојугганлылыға гаршы барышмаз мөвгедә дајанмаға чағырыр:

Дүнјаја кәлмишәм анлајам,
ганам
Анладын, үрәјин од тутуб јанар.
Бәли, әсәбијәм, чүнки инсанам.
Мәним нифрәтим вар,
мәһәббәтим вар.
(«Бәли, әсәбијәм»)

Бу мисралар халг шаири М. Ә. Сабирин мәшһур сатирасыны хатырладыр. Бөјүк сатирик дә инсана һәр шеји—динмәмәји, данышмамағы, көрмәмәји гәбул етдирмәји мүмкүн һесаб едирди, тәкчә ганмамагдан, дәрк етмәкдән, јанмамагдан савајы. Чүнки инсан олан, вәтәндаш олан һәјатда баш верән һадисәләри дүзкүн дәрк етдикдән сонра өз һәјат мөвгејини мүәјјәнләшдирә, башгаларынын һәрәкәтини, мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләрини

CamScanner ile taranır
Scanned with CamScanner

гијмәтләндирә биләр. Онун күлдүјү, тәрбијә, јахуд ифша етмәк истәдији әдәби тәнгид објектләринин әксәријјәти дә мәһз сағлам дүшүнмәк, дәрк етмәк габилијјәтиндән мәһрум типләр иди. Б. Ваһабзадә дә беләләринә е'тинасыз јанаша билмир, онлара ачыг нифрәтини билдирир.

Б. Ваһабзадәнин фикринчә, вәтәндашын «кичији», «бөјүјү» јохдур. Онун бөјүклүјү дә, кичиклији дә әмәли илә өлчүлүр. Вәтәндашын «ешги-хејирхаһлыг», «гәсди-мәһәббәт» олмалыдыр. «Чәкмәчи Әли» ше'ринин гәһрәманы да бизим нәзәримиздә она көрә јүксәлир ки, бу ади пешә адамы өз кичик, дар көшкүнә, сәнәтинә гапаныб галмамышдыр; онун мә'нәви аләми чох-чох кениш, мәзмунлудур. Әли садә пешә адамы олса да, филармонијада ишләјән рәггаслара чәкмә тиксә дә, өз әмәји, дахили зәнкинлији илә микромүһитиндән чыхыр. Ше'ри охујанда даһи Низаминин «Камил бир паланчы олса да инсан, јахшыдыр јарымчыг папагчылыгдан» мүдрик кәламы истәр-истәмәз јада дүшүр. Әли рәггас чәкмәси тикәркән өз сәнәтини фикрән инчәсәнәтлә бағлајыр, ондан руһланыр. Бу, онун вәтәндашлыг гүрурундан, борчундан ирәли кәлир. Чүнки сәнәткара көрә «Гүрбәт сәһнәләрдә чәкмәси дејил, о елә билир ки, халгы рәгс едир».

Б. Ваһабзадәнин гәнаәтинчә инсан даим ахтарышда олмалыдыр: гурмаг, јаратмаг, јениләшмәк сорағында, ахтарышында. Буну халгын, бәшәријјәтин мәнафеји, бу күнү, сабаһы, азадлығы, хошбәхтлији тәләб едир. Лакин бунларын һеч бири асан, учуз баша кәлмир. Тапмаг, гурмаг, јаратмаг үчүн инсан «каһ суја баш вурур, каһ да ода гачыр», һәјатда газандығы да олур, итирдији дә. Ел, Вәтән јолунда сәрф олунан һәјат мә'налыдыр, көзәлдир. Һәјат да бизә мәһз бунун үчүн верилиб:

Каһ суја баш вуруруг,
Каһ гачырыг биз ода.
Тапдығымыз гәдәр дә
Итиририк дүнјада.
(«Тапмаг, итирмәк»).

Бу јердә Б. Ваһабзадә нечә дә фикрән, мә'нән бөјүк Фүзули илә бирләшир, һәмрә'ј олур. Орта әсрләр шәрг поезијасынын күнәши дејирди:

Чаны чанан диләмиш, вермәмәк
олмаз, еј дил,
Нә низа ејләјәлим, ол нә
сәниндир, нә мәним.

Көрүнүр, Фүзули дә «чан», «чанан» дејәндә даһа кениш мәзмун, даһа бөјүк мә'на дашыјан фикир ирәли сүрүрмүш. Тәсадүфи дејил ки, көзәл шаиримиз Аббас Сәһһәт «Вәтән» ше'риндә јазырды:

Көнлүмүн севкили мәһбубу
мәним,
Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним!

Демәли, бөјүк сәнәткарлар һәмишә Вәтән севкисини өз һәјатларынын әсас мә'насы һесаб етмиш, онун уғрунда һәр чүр фәдакарлыға һазыр олмушлар. Б. Ваһабзадә дә өз јарадычылығында һәмин сәнәткар мөвгејини јашадыр, давам вә инкишаф етдирир, һәјатын мә'насыны Вәтәнә, халга хидмәтдә көрүр. Одур ки, шаир һәјатда итирдијинә (бу, физики мә'нада һәјатын өзүдүр) пешман дејил, онун тәәссүфүнү чәкмир. Чүнки инсанларын гәлбиндә газандығы вә газаначағы әбәди һәјат ондан даһа гијмәтли, даһа узун јашарлыдыр.

Халгын мадди вә мә'нәви кечмишинә, ирсинә мүнасибәт проблеми Б. Ваһабзадәнин јарадычылығында өз изаһыны дүзкүн вә јүксәк бәдии формада тапмышдыр. Буну ајдын баша дүшмәк үчүн «Таги—Кәсра өнүндә» вә «Тарих китабы» ше'рләринә диггәт јетирәк. Бу күнкү шаир — вәтәндаш дүнәнә, кечмиш һадисәләрә нечә гијмәт верир? Мүасиримиз олан шаирин улу сәләфләри илә һансы охшар вә фәргли чәһәтләри вар?

Мәсәләјә шаирин мүнасибәти «Тарих китабы» мәнзум нағылына вердији епиграфда ајдын көрүнүр. Мүәллиф јазыр:

Халгын тарихини билмәјән инсан
Өзүнү танымаз, сөзүнү билмәз.
Сәфалы чешмәдән су ичәр
һејван—,
Ичдији чешмәнин көзүнү билмәз.

Демәли, бу күнүнү дәрк етмәк, сабаһкы күнә јолуну мүәјјәнләшдирмәк үчүн халгын тарихини билмәк лазымдыр. Бәс бизим кечмишимиз нечә олуб, улу бабаларымыз һансы амал уғрунда мүбаризә апармышлар? «Тарих китабы» мәнзум нағылында бунун бир гисминә чаваб тапырыг: гәдим заманларда гоча бир лоғман хәлвәт бир кушәјә чәкилир, мин иллик јашы олан китаблары вәрәгләјәрәк өз халгынын тарихини өјрәнмәк истәјир. Мамыр басмыш даш китабәләр, гәдим силаһлар, котанлар, хышлар она чох сирр пычылдајыр. Чүнки јазы халгын дилини, мәдәнијјәтини, силаһ азадсевәрлијини, котан, хыш исә зәһмәткешлијини, һалал чөрәји севдијини нүмајиш етдирир, онун узаг кечмишиндән сөһбәт ачыр. Анчаг бу чаваблар лоғманы гане етмир. Чүнки «Јер үзүндә бир мәнәм аллаһ!» дејән јаделли гәсбкар бир шаһ бу халгын кечмишини данмыш, онун адәтинә, ән'әнәсинә, дилинә, руһуна ағыр јара вурмушдур. Лоғман ашкар едир ки, бөјүк бир тарихчи һәмин мүстәбид шаһын гәсдиндән сонра халгын башына кәлән фәлакәтләри бүтүнлүклә јазараг «Гушгонмаз» дағында кизләтмишдир. Он ил күлүнк вурандан сонра лоғман бир күпә тапыр, севинир. Лакин күпәдә ахтардығы китабын әвәзинә гызыл, даш-гаш көрән агил өзүнү гајадан атыр. Күпәни бошалданда чамаат көрүр ки, лоғманын ахтардығы китаб гызылларын алтында имиш. Демәли, халгын тарихи тапылмыш, онун кечмиши итмәмишдир. О, јашајыр, јашајачагдыр. Тарих истәр-истәмәз охучунун көзү гаршысында чанланыр: бол мәһсуллу, зәнкин тәбии сәрвәтләрә малик Азәрбајчан торпағы тарихән харичи гәсбкарларын әлә кечирмәјә чан атдыглары јерләр олмушдур. Инди дә бу әразидән ерамызын әввәлләринә мәхсус Рома пуллары, дөјүшчүләрә мәхсус кејимләр, силаһлар тапылыр.

Әрәбләрин басгыны истилачылыг јолунда јени мәрһәлә олмушдур. Онлара гаршы мүбаризә халгымыза Чавидан кими, Бабәк кими гәһрәманлары танытмышдыр.

Татар-монгол јүрүшләри, Баты, Чинкиз хан, Топал Тејмур сәркәрдәләри бу халгы јер үзүндән силмәк истәмишләр. Лакин онлар да бу торпагда силаһларыны гојуб гачмаға мәчбур олмушлар. Јаделлиләрә гаршы мүбаризәдә бу халг Короғлулары, Нәбиләри, Һәчәрләри, Сәттарханлары, Меһди Һүсејнзадәләри јетишдирмишдир.

Азәрбајчан халгы әсл азадлығы өлкәмиздә Совет һакимијјәти гурулдугдан сонра әлдә етмишдир. Охумаг, јазмаг азадлығы да мәһз Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын Азәрбајчан халгына төһфәсидир. Һазырда Азәрбајчан дүнјанын игтисади вә мәдәни чәһәтдән ән чох инкишаф етмиш кушәләриндән биридир.

Б. Ваһабзадә шәрг өлкәләринә сәфәри заманы Иранын гәдим пајтахты Мәдаиндә олмуш вә орадан алдығы тәәссүрат нәтичәсиндә «Таги—Кәсра» (Кәсраниләр сүлаләсинин сарајына верилән аддыр) әсәрини јазмышдыр. 800 ил бундан әввәл Хагани дә «Мәдаин хәрабәләри» әсәрини сәфәр заманы јазмышдыр.

«Таги-Кәсра» әсәриндә мүәллиф көркәмли Азәрбајчан шаири Әфзәләддин Хаганини хатырлајыр, тарихи һадисә вә фактлара өз мүнасибәтини билдирир. Бурада тарихин изләринә верилән ики гијмәтлә таныш олуруг: бири зүлмләрдән чана дојмуш, доғма елиндән, обасындан дидәркин дүшмүш, өзүнү «Хагани»—шаһлар шаири јох, «Хәлгани»—халгын шаири адландыран орта әсрләрин нүмајәндәсинин, дикәри мүасиримиз олан совет шаиринин вердији гијмәтдир. Өз дөврүндән чәфалар көрән Хагани Сасани шаһларынын харабалыға чеврилмиш сарајы өнүндә кеч-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

миши хатырлајыр вә ону идеализә едир. Бир чох сәләфләри, еләчә дә хәләфләри кими онун да бахышлары ирәлијә—кәләчәјә јох, керијә—кечмишә дикилмишди. Б. Ваһабзадә кечмишә дә, бу күнә дә објективчәсинә јанашыр. Әкәр Хагани күлүшлә долу дәбдәбәли Кәсра сарајларыны сәадәт вә хошбәхтликлә долу анлар кими хатырлајырдыса, бу күнүн шаири заһири дәбдәбәләр, көзгамашдырычы тач-тахтлар, шаграг күлүшләр архасында «зүлмдән даша дөнмүш үрәкләри», «о дашлара тохунуб парчаланан, мәһв олан диләкләри», «бир гарыш торпаг үчүн төкүлән ал ганлары» көрүрдү. Хагани бу харабалыглара «гоча тарихин ганунсуз һөкмү» кими бахырдыса, мүасиримиз ону «тарихин өз һөкмү» адландырыр. Она көрә ки, өз дәбдәбәли һәјатыны халгын зилләти үзәриндә гуран хәлифәләр, хаганлар, шаһлар өз хәләфләринин, халгынын кәләчәјини көрә билмәмишләр. Орта әсрләр шаири өлкәсинин, халгынын талејинә ачыјыр, ону абад, хошбәхт көрмәк истәјир. Б. Ваһабзадә исә кечмишдән ибрәт алараг кәләчәји даһа мөһкәм өзүл үзәриндә гурмаға чағырыр.

Вәтәндашлығын әхлаги-фәлсәфи маһијјәти Б. Ваһабзадә јарадычылығында габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр. Тәсадүфи дејил ки, тәдгигатчылар онун јарадычылығынын кениш фәлсәфи тутума малик олдуғуну гејд едирләр. Әлбәттә, бу фәлсәфи дәринлик һеч дә мүчәррәд мәзмунлу, чохмәртәбәли ифадә формаларына малик [1] мисраларда дејил, һәјат тәчрүбәсиндән, дәрин мүшаһидәдән, диалектик инкишафын лабүд нәтичәләринин реал тәсвириндән јараныр. Вәтәндашлыг борчу, вәтән мәһәббәти, вәтәндашлығын маһијјәти кими проблемләр шаирин јарадычылығында заһири әламәт кими јох, инсан мә'нәвијјатынын ганунаујғун кејфијјәти кими мејдана чыхыр. Одур ки, шаирин гәнаәт вә һөкмләри өзүнүтәблиғ, јерсиз, лүзумсуз иддиалар кими јох. минләрлә, милјонларла инсанын һәјат амалы, мәнлик, һејсијјәт әламәти кими өзүнү көстәрир.

Б. Ваһабзадә лирикасында дәрин әхлаги-фәлсәфи мәзмуна малик үмумиләшдирилмиш фикирләр вар. Шаир һәр бир вәтәндашы һәјатда фәал, принсипиал мөвге тутмаға чағырыр:

Дүшмәнәм јалтагланыб тәпәјә
 даг дејәнә,
«Бу дүнјада биртәһәр гој
 јашајаг»—дејәнә.
 («Дағда шәлалә кими»)
Еһтијат—биртәһәр баш
 доландырмаг,
Чәсарәт—ја һәјат, ја өлүм
 анчаг!
 («Еһтијат»)

Биртәһәр јашамаг истәмәк јалтаглыға апаран јолдур. Гәһрәманлыг чәсарәт тәләб едир. Короғлу, Нәби, Меһди Һүсејнзадә она көрә халгын гәлбиндә өзләринә әбәди јер тапа билмишләр ки, онларын чәсарәти «олум, ја өлүм» демәк иди.

Јашамаг мәгсәдә чеврилән заман
Јашаја-јашаја јашамыр инсан.
 («Јашаја-јашаја јашамајан вар»)

Бу, һәгигәтән дә, беләдир. Һәјатын мә'насы халга, Вәтәнә верилән фајда илә өлчүлүр. Јалныз өзү үчүн, өз мәнафеји наминә јашајан, чалышан адам халг, Вәтән үчүн хејирли адам ола билмәз.

Һәгиги вәтәндаш олмаг үчүн заһирән дејил, мә'нәвијјатча инкишаф етмәк, јүксәлмәк лазымдыр:

Ојнама гаршымда «мәдәнијјәти»,
Чөлүн бир сөз дејир, ичин ајры
 сөз.
Заһирдә ахтарма сән ләјагәти,
Дивар тез учулар ахы тәмәлсиз.
 («Јахын узаг олду»)

Бу проблемлә бағлы «Заһири көрүнүш, мә'нәви ләјагәт», «Һәјатын мә'насыны нәдә көрүрәм» вә с. истигамәтдә шакирдләрин мүлаһизәсини өјрәнмәк вә үмумиләшдирмәк фајдалыдыр. Јахшы олар ки, шаирин бә'зи әсәрләри шакирдләр тәрәфиндән ифадәли охунсун. Мүәллифин өзүнүн ифасында ше'рин сәсләндирилмәси тәдрис просесинин тә'сирлилијини артырыр.

CamScanner ile tarandı

САБИРИН ӘСӘРЛӘРИНДӘ ТӘ'ЛИМ-ТӘРБИЈӘ МӘСӘЛӘЛӘРИНИН ГОЈУЛУШУ

Мухтар БАХШӘЛИЈЕВ
Ермәнистан ССР-ин Гафан рајонундакы Пајһан кәнд орта мәктәбинин мүәллими

Сабир бир халгын јох, бүтүн халгларын дүшмәнләрини көрән вә онлара мүгәддәс нифрәт јағдыран титанлардан биридир. Одур ки, Сабири бүтүн халглар севир.

Полша шәргшүнаслыг чәмијјәтинин органы «Пшеглєнд ориенталистычны» журналында В. Зајатковски јазыр: «Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә Сабирин хүсуси јери вардыр. О өз дөврүнүн вә халгынын шаири иди.»

Сабир бүтүн халгларын шаири вә севимлисидир. Онун ше'рләри рус, ермәни, күрчү, өзбәк, татар, украјна, естон, түркмән, фарс вә бир сыра башга дилләрә тәрчүмә едилмишдир.

Сабир гүдрәтли бир ингилабчы сатирик иди. Онун фикирләринин, һиссләринин ифадә үчүн хүсуси үсулу, үслубу, һәјат материалына јанашмаг тәрзи, өз орижинал бәдии васитәләри вә сурәтләри олмушдур. О, бүтүн дүшүнчә, мүлаһизә вә тәсвирләрини уча гәһгәһәли сағлам бир ичтимаи мә'налы күлүшлә бәдии шәкилдә ифадә етмишдир.

Сабирин зәнкин јарадычылығы Совет һакимијјәти илләриндә һәртәрәфли тәдгиг едилмиш, онун һәјат вә фәалијјәтинә аид монографија, мәгалә вә хатирәләр јараныб чап олунмушдур. Бурада бөјүк шаирин тә'лим-тәрбијә илә бағлы фикирләрини арашдырмаға сә'ј көстәрилмишдир. Мә'лум олдуғу кими, М. Ә. Сабирин фәалијјәтиндә мәктәбдарлыг хүсуси јер тутмушдур. Мәһз педагожи фәалијјәти Сабирин јарадычылығына да күчлү тә'сир көстәрмиш, онун поезијасында ингилаби-демократик вә маарифчилик идејаларынын дәрин көк салмасына сәбәб олмушдур. Сабир әдәбијјаты, сәнәти тәрбијә васитәси һесаб едир вә дејирди ки, тәкчә доғуб төрәмәклә инсан инсалығыны сүбут едә билмәз. Аталыг борчу һәр шејдән әввәл, өвлада көзәл тәрбијә вермәкдир. Белә олмаса инсанла һејван фәргләнә билмәз. Шаирин фикринчә көзәл тәрбијә савадлы, елмли, мә'рифәтли, мөһкәм әгидәли-әмәлпәрвәр чәмијјәт үзвләринин јетишмәси үчүн башлыча васитәдир. Сабирә көрә, кәнч нәслин тәрбијәси тә'лимлә бирликдә елми шәкилдә, јүксәк сәвијјәдә тәшкил едилмәлидир:

Үммәтин рәһнүмасы тәрбијәдир,
Милләтин пишвасы тәрбијәдир.
Тәрбијәтлә кечир үмуми-чәһан
Һәр ишин ибтидасы тәрбијәдир...
Тәрбијәт елмсиз дејил мәгбул
Ки, онун мүгтәзасы тәрбијәдир.

О, тәһсили, тәрбијәни вәтәнин ничаты үчүн әсас амил сајыр вә кәнч вәтәндашлары охумаға, билик саһиби олмаға чағырырды:

Охујун, милләтин ничаты олун.
Та әбәд баиси—һәјаты олун.

О дөврдә тәһсилдән, тәрбијәдән кәнарда галан, сәфил, сәркәрдан һәјат кечирән ушаглар бөјүк шаири хүсусилә нараһат едирди. «Чочуг» ше'риндә шаир гајғыдан мәһрум олмуш, сәфил, ач вә јалавач көрдүјү ушагда вәтән өвладынын кәләчәјини, чәмијјәтин вә халгын үмидини көрәрәк јазырды:

Инсан кими билинсә иди гәдрүгијмәтин,
Ачмыш олурду мәктәби-милли
 чәмаәтин,
Дәрк етмәк истәмир һәлә бу
 фејзи милләтин,
Галсын наһан вәдиәји—фитри
 мәһарәтин,

Scanned with CamScanner

Еј еһтишами-милләти талан олан
чочуг.
Еј дәрбәдәр кәзиб үрәји ган
олан чочуг.

Сабир бир мүтәфәккир кими дәрк едирди ки, мәктәбин олмамасы мүтләгијјәт үсул-идарәсини јашатмаг үчүн башлыча амилдир. О, јени типли мәктәбләрин ачылмасына биканә мүнасибәт бәсләјәнләрә гәзәбләнәрәк јазырды:

Фејзи тәһсилә мәкәр габил дејил
өвладымыз?
Ја мәкәр јох игтисаби-елмә
исте'дадымыз?
Талиби тәһсил икән күллијјәтән
әфрадымыз
Һансы мәктәбдән, нә тәһсил
алмалы әһфадымыз?

Үмумијјәтлә, кәнч нәслин нәчиб инсани сифәтләр руһунда тәрбијә едилмәси, она мүсбәт әхлаги, мәдәни вәрдишләр ашыланмасы М. Ә. Сабирин ән мүгәддәс арзуларындан бири иди. О мәһз бу арзу јолунда јорулмадан чалышырды. Сабир бир тәрәфдән көһнә мәктәбләри, вә маариф системини, онун мәзмун вә үсулларыны кәскин сатира атәшинә тутур, дикәр тәрәфдән јени мәктәб, јени тәһсил вә тәрбијә үсулларыны тәблиғ едирди. Сабир јахшы билирди ки, моллаханаларда ушаглара верилән «тә'лим-тәрбијәнин», мүртәче вә дини әхлаг нормаларынын халг үчүн һеч бир әһәмијјәти јохдур. Руһаниләр дә өз нөвбәсиндә јени үсуллу мәктәбләр әлејһинә һәр јердә тәблиғат апарырдылар. Онларын дилиндән верилмиш «Ваһ... бу имиш дәрси үсули чәдид» сатирасы руһаниләрин јени үсуллу мәктәбә мүнасибәтини көстәрмәк бахымындан мараглыдыр:

«Ваһ... бу имиш дәрси-үсули-
чәдид?
Јох... Јох... оғул,
мәктәби-үсјанды бу.
Молла дејил бундакы тә'лим
едән.
Әлһәзәр ет, бир јени шејтанды
бу».

Сабир бир тәрәфдән милләтин көзүнү ачыр, кери галмасынын сәбәбини онлара анладыр, дикәр тәрәфдән исә онлары мүбаризәјә сәсләјирди. Халгын көзүнүн ачылмасы мүртәче гүввәләри чидди нараһат едирди. Халгы гәфләтдә сахлајан моллалары ифша едән мәшһур «Ах, нечә кеф чәкмәли әјјам иди» сатирасы бу чәһәтдән диггәти чәлб едир.

Ах, нечә кеф чәкмәли әјјам иди,
Онда ки, өвлади-вәтән хам иди...

Бу тутарлы тәнгид һәмишә халгын пулу вә малы илә фираван јашамыш дин хадимләринин чамаат ајыландан сонра дүшдүјү вәзијјәти парлаг шәкилдә әкс етдирир.

«Нәдамәт вә шикајәт» адлы ше'риндә Сабир елмин, маарифин гәдрини билмәјән, «тәзәк јапмағы» өмрүнүн бәзәји һесаб едән надан бир гадынын тимсалында дөврә вә ичтимаи гурулуша күлүр вә нифрәт һисси илә ону гырманчлајырды:

«Нејләјирдим бәзәји ја дүзәји
Дама, диварә јапардым тәзәји».

Сабир мәктәбин дүнјәви олмасыны истәјирди. О, ибтидаи мәктәбләрдә дини тә'лим әвәзинә дүнјәви фәнләрин тәдрис олунмасыны арзулајырды. Өзүнүн тәшкил етдији «Мәктәби-үммүд» адлы үсули-чәдид мәктәбиндә дә Сабир мәһз дүнјәви елмләрин өјрәнилмәсинә, ана дили, чоғрафија, һесаб, әдәбијјат фәнләринин тәдрисинә хүсуси диггәт јетирирди. Сабир ана дилиндә тә'лим уғрунда јорулмаз мүбариз иди. Бу јолда о һәм ана дилиндә дәрсликләр јаратмағын тәшәббүсчүсү, һәм дә бу дәрсликләрә дахил едиләчәк јүксәк әхлаги вә идеја-естетик тә'сир күчүнә малик ушаг әдәбијјаты нүмунәләринин јарадычысы кими фәалијјәт көстәрирди.

Сабир ушагларын коллектив шәкилдә охумаларыны арзулајыр, охумаға е'тинасыз јанашмағы бәшәријјәт гаршысында чинајәт һесаб едирди.

«Елмли вә елмсиз ана» ше'риндә Сабир бүтүн аналары елмә маарифә, мәдәнијјәтә чағырыр, һәр нөв зәр-зивәри, гызыл-күмүшү, заһири бәзәкләри рәдд едәрәк зәманәнин әсл бәзәјинә јијәләнмәјә сәсләјирди:

Бәзәк-бәзәк ки, дејирләр,
чәваһират дејил,
Чәваһиратын бу күн зијнәти—
һәјат дејил.
Нәдән чәваһирә фәхр ејләсин
кәрәк инсан?
...Һәгиги валидәнин ән шәрәфли
бир бәзәји
Әдәбли, сүслү чочугдур,
тәчәммүлат дејил.

Сабир ушагларын тә'лим-тәрбијәсинә үмумхалг иши, бөјүк-сијаси, ичтимаи вә бәшәри иш кими бахырды. Мәктәб ушагларына төһфә олараг јаздығы кичик ше'рләриндә о, ушагларда ата-анаја мәһәббәт вә һөрмәт һисси тәрбијә етмәјә чалышырды. Шаир кәнч нәслин хошбәхтлијини әмәјә мәһәббәтдә көрүрдү. Одур ки, онлар үчүн јаздығы ше'рләриндә ушаглары мәһз әмәксевәрлик, дүзлүк, доғручулуг кими әхлаги кејфијјәтләрә сәсләјирди.

Үмумијјәтлә, М. Ә. Сабирин әхлага аид бахышларында зәһмәтсевәрлик, әмәјә мүсбәт мүнасибәт ајрыча јер тутур.

«Гоча бағбан» адлы ше'риндә худпәсәндлији писләјән Сабир кәнчләрә намуслу әмәклә јашамағы, чәмијјәт үчүн хејирли иш көрмәји төвсијә едирди. «Ағачларын бәһси» адлы тәмсилиндә шаир тәкчә инсанларын дејил, һәтта ағачларын да дәјәрини онларын халга вердији фајда илә мүәјјәнләшдирир.

Сабир кәнчләри зәһмәтә дә'вәт едәрәк, онлары кичик, әһәмијјәтсиз ишләрлә кифајәтләнмәјәрәк бөјүк, нәһәнк ишләр көрмәјә сәсләјирди. О көстәрирди ки, һүнәр бөјүк әмәлләрин, сәбатла, мәтанәтлә һәјата кечирилмәсидир. Һәм дә даһи шаир белә бөјүк ичтимаи мәсәләләри һәлл етмәк үчүн әл-әлә вермәји, бирләшмәји әсас јол һесаб едирди.

Мүасир дөврдә бөјүмәкдә олан нәслин һәртәрәфли инкишафында, онлара мүсбәт әхлаги кејфијјәтләрин ашыланмасында М. Ә. Сабирин өлмәз әсәрләриндәки зәнкин мүтәрәгги әхлаги фикирләр бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Онларын чоху инди дә өз тәравәтини вә әһәмијјәтини сахлајыр. Мүәллимләримиз тә'лим-тәрбијә ишиндә бу зәнкин хәзинәдән кениш истифадә етмәлидирләр.

Нәзәри гејдләр

ЛЕКСИК ПАРАЛЕЛИЗМЛӘР ҺАГГЫНДА

Зијәддин ГУРБАНОВ
филолокија елмләри намизәди, Һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин досенти

Мә'лумдур ки, классик сөз сәнәткарларынын әсәрләриндә әрәб вә фарс дилләриндән алынма сөзләр бир чох һалларда ја Азәрбајчан дили сөзләри илә, ја да бир-бири илә паралел ишләдилмиш, ејни мә'нанын ифадәсинә хидмәт етмишдир. Тәәссүф ки, бир сыра һалларда, хүсусән тәдрис просесиндә белә сөзләр (мәсәлән: ағыз-дәһан, гыз-дүхтәр, мејдан-фәза, орду-ләшкәр, улдуз-әхтәр-көвкәб вә с.) чох вахт синоним кими изаһ олунур. Һалбуки синонимләр мүәјјән мәтн дахилиндә нә гәдәр

Scanned with CamScanner

јахын лексик мә'налар кәсб етсәләр дә, һәр һалда бир лексик ваһид кими ејниләшмир, мүәјјән әламәтләри илә бир-бириндән сечилирләр. В. И. Кодухов бу әламәтләрин үч нөвүнү көстәрир. О, гејд едир ки, синонимләр ејни мәтн дахилиндә өз лексик мә'налары, ишләнмә мөвгеләри вә емосионал-бәдии бојалары илә сечилирләр (В. И. Кодухов. Лексико-семантическије группы слов. Ленинград, 1955, сәһ. 10—11).

Классик ше'римизин көркәмли нүмајәндәләри олан Нәсиминин, Гази Бүрһанәддинин, Хәтаинин, Фүзулинин, Мәсиһинин, Гөвси Тәбризинин, шифаһи халг әдәбијјаты нүмајәндәләриндән Хәстә Гасымын ,Ашыг Аббас Туфарганлынын, Сары Ашығын вә с. әсәрләриндә чохлу мигдарда елә сөзләр көстәрмәк олар ки, онлар мә'нача бир-бириндән гәтијјән фәргләнмир. Белә сөзләрин синоним кими изаһы, шүбһәсиз, доғру дејил. Бу барәдә дилчилик әдәбијјатында да јекдил фикир јохдур. Белә ки, дилчиләрин бир гисми ејни анлајыш билдирән мүхтәлиф мәншәли сөзләри синоним кими гејд едир, бир гисми исә с и н о н и м вә п а р а л е л с ө з л ә р терминләринин һәр икисини ишләдир. Белә сөзләри л е к с и к п а р а л е л и з м вә л е к с и к д у б л е т л ә р адландыранлар да вар.

Филолокија елмләри доктору Р. Мәһәррәмова көстәрир ки: «...дилдә олан синонимләрин һамысы әлавә мә'на чаларлыглары илә фәргләнмир. Ејни мәфһуму билдирән онларла паралел сөзләр — синонимләр вардыр ки, бунларда хүсуси мә'на чаларлығы јохдур» (Сабирин сатирик ше'рләринин лексикасы. Бакы, 1968, сәһ. 37). Көрүндүјү кими, Р. Мәһәррәмова паралел вә синоним терминләрини мүвази ишләтмишдир. Профессор Тофиг Һачыјев «Азәрбајчан әдәби дили тарихи» адлы китабында белә сөзләри бә'зән паралелизм, бә'зән дә синоним адландырыр. О, мәсәлән: демәк-ајылтмаг, етмәк-гылмаг, сунмаг-вермәк, кетмәк-вармаг, сағ-әсән, алп-іикит, чалыш-дөјүш-вуруш; пир-гоча, чәнк-саваш, ал-аһ-танры-тәала, ахират-сон уч, јазыбијабан, сағ-саламат, дүнја-аләм вә с. сөзләри паралелизм; ај-гәмәр, үз-рүсхар-сурәт-чамал, көз-ејн-чешм-дидә... дил-лисан-зәбан, пир-пејканох, хак-түраб-торпаг, раһ-тәриг-јол, пүнһан-мәхфи, ниһан-кизли вә с. сөзләри исә синоним кими изаһ едир. Тәкчә XVII әср классик әдәбијјатымызын дилиндә ишләдилмиш **үз, чамал, чөһрә, үзар, руј, сурәт, ариз, рүсхар, һүсн, ајинә, габаг** сөзләринин мә'на јахынлығына нәзәр салаг: «Илаһи күнбәкүн артыграг олсун рәнкин ким, Үзүн нәззарәсиндән көзләрим дамәни-үлчиндир» (Г ө в с и). «Әкәр ашиг көзүндән чәмалын көрмәк истәрсән, Мәним ајинәми, еј сәнкдил, зинһар пәрваз ет» (Г ө в с и). «Мән нә дәрдим сөјләјим, саги ки, һалы һәр кимин, Чөһрәсиндән бәллидир, һәрчәнд изһар олмасын». (Г ө в с и.) «Јади-рујиндән ки, хуршиди-гијамәт табидир, дамәни дил дамәни сәһраји-мәһшәрдир мәнә». (Г ө в с и.) «Кәрчи, Гөвси, аләми-сурәтдә дәрвишәм, вәли; Падшаһәм, кишвәри-мә'ни мүсәххәрдир мәнә». (Г ө в с и.) «Хәјали аризин көнлүмдә пүнһан, дағ көксүмдә, Мәни мәст ејләди сејри күлүстан, лаләзар ајры». (Г ө в с и.) «Нечин, еј атәшин рүхсар, билмәзсән көнүл гәдрин Ки, саһибдил јананда тутијадыр, кәрчи күлдүр бу». (Г ө в с и.) «Гурутма тәрли үзарын ичиндә бадеји-наб Ки, күл јарашыр чөһреји-пүраб сәнә». (С а и б Т ә б р и з и.) «Мәни мәһрум едән рүхсариндән зүлфи пәришандыр, Бу дәрјаји-ләтафәт мөвчи-әнбәр ичрә пүнһандыр, Хәт ғүбарын аризин ајәти гур'ан ејләмиш, һүсн саһиб шөвкәтли мури-Сүлејман ејләмиш». (С а и б Т ә б р и з и.) «Тәзәдир һүснүн күлшәни, Чан бүлбүлү истәр сәни». (Ә м а н и.) «Ләләни рүхсарун рүсва ејләмиш». (Ә м а н и.)

Бу мисалларда үз мә'насыны билдирән он бир сөз ишләнмишдир. Бунлардан беши әрәб (чамал ,үзар, сурәт, ариз, һүсн), дөрдү фарс (чөһрә, руј, рүхсар, ајинә), икиси Азәрбајчан (үз, габаг) дилинә мәхсус сөзләрдир. **Ариз, рүхсар, үзар, чөһрә** вә **үз** сөзләринин һамысы «үз, јанаг, сифәт» мә'наларыны билдирәрәк үст-үстә дүшүр. Демәли, бу сөзләр XVII әср дилиндә һеч бир мә'на инчәлијинә малик олмајараг паралел ишләнмишдир. Лакин **чамал, һүсн, ајинә, габаг** вә **сурәт** сөзләри үмумиләшмиш мә'на әсасында (бурада үмумиләшмиш мә'на «үз»дүр) о бири сөзләрлә синонимлик тәшкил едир. Бу сөзләр һәм ајрылыгда (мәсәлән: **сурәт «заһир, тәрәф, көзә көрүнән тәрәф»**, бә'зән **«үз, сима»**, мәчази мә'нада исә «көзәллик»; **һүсн** «көзәллик»; **ајинә** «күзкү, ајна»; **габаг** «өн тәрәф»), һәм дә мәтн ичәрисиндә инчә мә'на чаларлыглары вә үслуби мәгамларына көрә бир-бириндән фәргләнир. **Сурәт** сөзү «үз» мә'насындан даһа чох «заһир, көрүнүш» мә'насыны ифадә едир. Бундан әлавә, **сурәт, һүсн, ајинә** даһа чох бәдии дилин данышыг фолклор үслубуна; **үз, үзар, руј, ариз, рүхсар** сөзләри исә классик үслуба хас олмасы илә фәргләнир.

XVII әсрин көркәмли сәнәткары Ашыг Аббас Туфарганлынын ше'рләриндә тәсадүф етдијимиз **габаг** сөзү дә «үз» мә'насында ишләдиләрәк онунла синоним чәркә тәшкил едир («Габаг ајдыр, зүлф булутдур, үз күндүр, сәнсиз мәним бир саатым јүз күндүр»). Демәли, синонимләрин сәчијјәви хүсусијјәти үмуми бир мә'наны мүхтәлиф инчә чаларлыгларла ифадә етмәсиндәдир. «Синоним сөзләри мүәјјәнләшдирән әламәтләрин биринчиси синоним сөзләрдә үмумиләшдиричи бир әсас мә'нанын олмасыдыр» (Ә. Дәмирчизадә, Азәрбајчан дилинин үслубијјаты, Бакы, 1962, сәһ. 121).

Бир үмуми мә'на ифадә етмәләринә бахмајараг, мүәјјән бир синоним чәркәни тәшкил едән сөзләр һәм мә'на чаларлары, һәм дә үслуби бојалары илә бир-бириндән фәргләнир. Мәсәлән, јухарыда көстәрдијимиз синоним чәркәдәки сөзләрин бир гисми, конкрет олараг, **чамал** сөзү даһа чох «көзәллик» анлајышы илә бағлыдыр вә поетик әсәрләрин дилиндә ишләкдир. Демәли, һәмин сөз бир сыра мә'на чаларлары ифадә едир. Бу чаларлар исә сөзүн мәтндә чохмә'налылыг ифадә етмәси илә бағлыдыр. Чүнки синонимләрин ифадә етдији мәфһум мә'на е'тибарилә нә гәдәр бир-биринә јахын олса, һәтта ејни кими көрүнсә дә, полисемантик бир маһијјәтә маликдир. «Синоним сөзләр үмуми мә'на билдирирсә дә, ејни анлајышын бу вә ја дикәр чәһәтини тә'јин едир. Демәли, ону мүхтәлиф мәфһумларла бағлајыр вә беләликлә, онун ајры-ајры хүсусијјәтләрини ајдынлашдырыр» (А. А. Реформатскиј. Введение в јазыкознаније, М., 1953, сәһ. 62). Демәк, синонимләри там мә'нада бир-бирини әвәз едә билән сөзләр һесаб етмәк доғру дејил. Әкс һалда онлар дублет сөзләр оларды. Бу фикри проф. Ә. Дәмирчизадә дә тәсдиг етмишдир. О, бә'зи мүхтәлиф мәншәли сөзләри (**гара-сијаһ** типли) синоним һесаб етмир; онун фикринчә, бу сөзләр әлавә һеч бир мә'наја малик олмајыб садәчә ејни анлајыш билдирән мүхтәлиф мәншәли сөзләрдир.

Синонимләр барәдә дејилән фикирләрин әксәријјәтиндә ејни анлајышын мүхтәлиф мә'на чаларлығыны билдирмәси һөкмү вардыр. Одур ки, һеч бир мә'на фәргинә малик олмајан мүхтәлиф мәншәли сөзләри синоним кими гәбул етмәк сәһв нәтичәјә кәлмәк демәкдир. Классик дилдә бу хүсусијјәтли сөзләр чохдур, лакин әдәби дилимизин сонракы мәрһәләләриндә паралел ишләнән ејни вә мүхтәлиф мәншәли сөзләрин бир гисми өз јерини, әсасән, милли сөзләрә күзәштә кетмишдир. Чүнки алынма сөзләрин һамысы дилдә һәмишәлик јашаја билмир, гаршылығы олан сөз дилдән чыхыр. Синонимләрдә тарихилик принсипи мәһз белә бир просесин нәтичәсидир (А. Б. Шапиров). Бу бахымдан мүхтәлиф вә милли мәншәли, лакин ејни мә'налы сөзләри лексик паралелизм адландырмаг даһа доғрудур. Белә сөзләрә лексик дублетләр дә дејилир.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

АШЫГ ӘЛӘСКӘРИН ДИЛИНДӘ ТҮРКМӘНШӘЛИ ЛЕКСИК АРХАИЗМЛӘР

Әбүлфәз ГУЛИЈЕВ
филолокија елмләри намизәди, Нахчыван ДПИ-нин мүәллими

Архаизмләр мүасир, јахуд тәдгиг олунан дөврүн әдәби дилиндән чыхмыш сөзләр, лексик, грамматик ваһидләрдир. Азәрбајчан дилиндәки архаизмләри мәншәјинә көрә ики гисмә ајырмаг олар: 1) түркмәншәли архаизмләр, 2) алынма сөзләрдән ибарәт архаизмләр.

XVII—XVIII әсрләрдән Азәрбајчан милли әдәби дилинин тәшәккүлү нәтичәсиндә бир сыра дил ваһидләри ишләнмә даирәсинә көрә мәһдудлашмыш, јени сөзләрин мејдана кәлмәси илә әлагәдар тәдричән архаикләшмишдир. Сонракы дөврләрдә һәмин архаик дил ваһидләринә бәдии әдәбијјатын дилиндә ара-сыра тәсадүф едилир. Гүдрәтли сөз устасы Ашыг Әләскәрин дили белә лексик архаизмләри өјрәнмәк бахымындан чох мараглы мәнбәләрдән биридир. Һәмин архаизмләр дилимизин гәдим изләриндән хәбәр верир.

Гәдим Азәрбајчан сөзләринин Ашыг Әләскәрин дилиндә ишләнмәси ики мәнбә илә бағлыдыр: 1) диалект вә шивәләрлә, 2) әдәби ән'әнә вә классик әдәбијјатымызын тә'сири илә.

Ашыг Әләскәрин дилиндәки түркмәншәли лексик архаизмләр башлыча олараг ашағыдакылардан ибарәтдир:

1) Јеј

Ајрылыгдан өлүм **јејди**,
Һәсрәтин гәддими әјди...

Ајры-ајры диалект вә шивәләрин лексикасында галмыш бу сөз ашығын дилиндә бир нечә дәфә ишләнмишдир. Һәмин түркмәншәли лексик ваһид Азәрбајчан классик әдәбијјатынын дилиндә илк дөврләрдә **јек**, XVI әсрдән исә **јеј** шәклиндә ишләнмишдир. Мәсәлән:

Шикајәт ејләмәзәм дилбәрин
чәфасиндән,
Ҝанун чәфаси бана **јекдүрүр**
вәфасиндән.
(Нәсими.)

Вәсл әјјамы вериб чанана чан
раһәт булан
Јејдир ондан ким, салыр чанын
ғәми-һичранына.
(Фүзули.)

Гејд етмәк лазымдыр ки, Ашыг Әләскәрин дилиндәки **јејин** сөзү дә (јахшы, хошбәхт, тез-тез, сүр'әтлә) түркмәншәли **јеј** архаизми илә бағлыдыр. Мәсәлән:

Јејин олсун Нәби бәјин игбалы,
Искәндәр чәлаллы, һатәм сәхалы...

2) Сагынмаг

Тәрлан көрүб јашылбашы,
Сагын, гајнаг чала, Марал.

Бу түркмәншәли лексик архаизмә мүасир диалект вә шивәләримиздә тәсадүф едилмәмишдир. Лакин һәмин сөз Азәрбајчан классик әдәбијјатынын дилиндә «чәкинмәк», «узаг олмаг», «дүшүнмәк» мә'наларында кениш шәкилдә ишләнмишдир. Мәсәлән:

Мәкәр һәгдән зијан көрдүн ки,
батил гөвлә јапышдун,
Чевирдүн јүзүни һәгдән, **сагын**
ким, һәг декил батил.
(Нәсими.)

3) Јашмаг

Оғрун бахыб күлдүн **јашмаг**
алтындан,
Бир од салдын дин-имана,
Күлпәри.

Мүасир диалект вә шивәләримизин әксәријјәтиндә ишләнән **јашмаг** сөзү әдәби дилимиздәки **өрпәк** сөзүнүн гаршылығыдыр. Бу лексик ваһид ејни мә'нада Азәрбајчан классик әдәбијјатынын да дилиндә ишләнмишдир. Мәсәлән:

Нә ағзында **јашмаг**, башында јајлыг
Чиркинлик үзүнү бүрүјәндәдир.
(Вагиф.)

Ашыг Әләскәрин дилиндә «кизләнмәк» мә'насында ишләнән **јашынмаг** сөзү дә мәншәчә **јашмаг** лексик ваһиди илә бағлыдыр:

Көзәл ариф олуб мәтләб ганмаса,
Јајыныб, **јашыныб** далдаланмаса...

Јашмаг вә **јашынмаг** лексик ваһидләринин грамматик чәһәтдән мүхтәлиф нитг һиссәләринә мәнсуб олмасы көстәрир ки, бу лексик ваһидләр түрк дилләринин чох гәдим дөврүндә формалашмышдыр. Еһтимал ки, һәмин дөвр түрк дилләриндә **јаш** сөзү синкретик көк олараг һәм исим, һәм фе'л кими чыхыш етмишдир.

Диалект вә шивәләримиздә тәсадүф олунан ејни сөз вә онунла бағлы олан **јеширмәк (јашурмаг)** сөзү Азәрбајчан классик әдәбијјатында кениш шәкилдә ишләнмишдир. Мәсәлән:

Әһли-нәзәрдән **јашурма**, ач јүзүнү
кәл,
Күл кәличәк әндәлиб күлизар
илә хошдур.
(Нәсими.)

4) Даму

Једди јар, једди көј, једди дә **даму**,
Сәккиз чәннәти-ризвана чан десин.

«Чәһәннәм» мә'насыны ифадә едән **даму** сөзүнә Әләскәрин дилиндә аз тәсадүф олунур. Әсасән Нахчыван групу диалект вә шивәләриндә, Ермәнистан ССР-ин Азәрбајчан дили шивәләриндә өз изини сахлајан бу түркмәншәли архаизмдән классик әдәбијјатымызда да истифадә олунмушдур.

5) Ал

Әләскәри чәкмәјинән јар, **ала**,
Лазымды ки, јар көнлүнү јар ала.

Ал сөзү «һијлә», «рија», «мәкр» мә'насыны ифадә едир. Онун **һал** вариантында ишләнмәсинә дә тәсадүф олунур. Түркмәншәли **ал** лексик архаизми диалектләримиздә вә XVII әсрдәк Азәрбајчан классик әдәбијјатынын дилиндә тез-тез нәзәрә чарпыр. Мәсәлән:

Ал илә ала көзләрин алдады, алды
көнлүмү,
Алинә бах, нә **ал** едәр, кимсә
иришмәз алинә.
(Нәсими.)

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндәки **алдатмаг** фе'ли дә эслиндә **ал** түркмәншәли лексик архаизмдән әмәлә кәлмишдир.

6) Булмаг

Әләскәрин көнлү кејиб гаралар,
Шәфа **булмур** гәлбиндәки јаралар.

«Азәрбајчан дилинин диалектоложи лүғәти»нә дүшмәјән **булмаг** сөзү (тапмаг мә'насыны ифадә едир) диалект вә шивәләримиздә надир һалларда ишләнир. Бу сөзүн Әләскәр ше'ринә јол тапмасы, бизчә, диалектләрдән даһа чох, классик әдәбијјатын тә'сири илә бағлыдыр. **Булмаг** сөзү XVII әср Азәрбајчан классик әдәбијјатынын дилиндә кениш шәкилдә ишләнмишдир. Мәсәлән:

Ханда бир хач әһли варса, гамусун
сејр ејләдим,
Булмадым мән сән тәки бир чани-
чанан, ермәни.
(Нәсими.)

7) Гылмаг

Һагг илә **гыл** сөвда, әл чәк һарамдан,
Һалалдан мәтләбин ал, гоча бахтым.

Әләскәрин дилиндә тез-тез ишләнән **гылмаг** фе'ли әдәби дилимиздәки «етмәк» көмәкчи сөзүнүн синоними кими чыхыш едир. Инди дә диалект вә шивәләрдә ишләк олан вә Азәрбајчан классик әдәбијјатынын дилиндә ишләнән һәмин сөз мүрәккәб фе'лләрин тәркиб һиссәсини — икинчи компонентини тәшкил едир.

8) Дишары

Һәгигәтдән **дишарысан**,
Кечирсән јандан, кәда.

«Бајыр», «кәнар», «узаг» мә'наларыны ифадә едән **дишары** архаик лексик ваһидинә диалект вә шивәлә-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

римиздә инди дә тез-тез тәсадүф олунур.

Ашыг Әләскәрин дилиндә олдуғу кими, классик әдәбијјатымызда да **дишары** сөзү **«даш»** көкү илә бағлы **«дашра»-«дишрә»** шәклиндә дә ишләдилмишдир:

Ахунд Һачы Сәмәд **дишары** чыхды. (М. Ф. Ахундов.)

Гәмзәләрин сиррини чанда дедим сахлајым,
Дашрә бурахды көнүл пәрдәдән әсрарымыз.
(Нәсими.)

9) Енмәк

Зүлм илә **енмәз** һагдан учалан
Јүксәләр фәгирин гејдинә галан...

Бу сөз әдәби дил вә диалектләримиздәки **енмәк** сөзү илә омонимдир. Лакин түркмәншәли архаизм олан **енмәк (јенмәк)** «мәғлуб олмаг, мәғлуб етмәк» мә'насыны ифадә едир. Әдәби дилимиздә бу сөздән әмәлә кәлмиш **јенилмәз** (мәғлуб олмаз) формасы галмышдыр. Диалект вә шивәләримиздә ара-сыра тәсадүф едилән **енмәк (јенмәк)** лексик архаизми Азәрбајчан дилинин јазылы абидәләриндә көзә чарпыр. Мәсәлән:

Чох чалышдылар, нә буға **јенәр**, нә Гантуралы **јенәр**. («Китаби-Дәдә Горгуд».)

10) Арытмаг

Зибил чыхыб ушагларын дизинә,
Он беш фәһлә **арыдаммаз** күлүнү.

Тәмиз мә'насыны ифадә едән **ары** сифәтиндән әмәлә кәлмиш **«арыт»** фе'ли индики диалект вә шивәләримиздә дә кениш шәкилдә ишләнир. Гәдим Азәрбајчан сөзләриндән олан **арыт** лексик архаизминә әдәбијјатымызын дилиндә һәм **арыт**, һәм дә **арын** вариантларында тәсадүф олунур. Мәсәлән:

Гој кеч бу дүнјанын варын, бу мурдардан јујун, **арын**
Накаһ бир күн әчәл јели урур өмрүн чырағына.
(Нәсими.)

Јухарыда гејд олунанлардан әлавә, Ашыг Әләскәрин дилиндә классик әдәбијјатдан кәлән **ағы** (зәһәр), **сан** (һесаб), **сој** (нәсил), **ода** (отаг), **бај** (варлы), **чинләмәк** (дүзмәк, топламаг), **диншәмәк** (гулаг асмаг, ешитмәк) кими түркмәншәли лексик архаизмләр дә ишләнмишдир.

Бу фактлар ону көстәрир ки, Ашыг Әләскәр дилинин зәнкинлијинин әсас гида мәнбәләриндән бири дә Азәрбајчан халгынын чохәсрлик классик әдәбијјаты олмушдур.

•

ТАПМАЧАЛАРДА ЈАРЫМЧЫГ ЧҮМЛӘЛӘРИН ТИПЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Күлшән АХУНДОВА
Азәрбајчан ССР ЕА-нын Нәсими адына Дилчилик Институтунун елми ишчиси

Синтаксис орта мәктәбдә тәдрис олунан Азәрбајчан дили фәннинин мүһүм бәһсләриндән биридир. Бурада шакирдләр әсасән чүмлә вә онун нөвләрини өјрәнирләр. Бунларын ичәрисиндә садә чүмләнин нөвү олан јарымчыг чүмлә бәһси дә диггәти чәлб едир. Буна көрә дә һәмин чүмлә типинин ишләнмә мәгамлары вә хүсусијјәтләри һаггында кениш нәзәри билијә малик олмаг орта мәктәб мүәллимләринә тә'лим мәгсәди үчүн дә практик чәһәтдән фајдалы ола биләр.

Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә, о чүмләдән тапмачаларда јарымчыг чүмләләрә тез-тез тәсадүф олунур.

CamScanner ile tarandı

Јарымчыг чүмләнин мүәјјәнләшдирилмәси һәм рус дилчилијиндә, һәм дә түркoлокијада индијәдәк мүбаһисәлидир. Дилчиләрин бир гисми јалныз баш үзвләрдән бири, јахуд һәр икиси бурахылмыш чүмләләри јарымчыг чүмлә һесаб едир. Бир гисми исә баш үзвләрдән бири вә ја икиси бурахылмыш чүмләләри јарымчыг һесаб етмәклә јанашы, икинчи дәрәчәли үзвләри дә бурахылмыш чүмләләри јарымчыг сајыр.

Профессор З. И. Будагова бу мәсәләдә өз мөвгејини изаһ едәркән ону әсас тутур ки, чүмләнин әсасыны баш үзвләр тәшкил етдији вә фикир дә бу ики үзвдә мәркәзләшдији үчүн бунлардан биринин вә ја һәр икисинин бурахылмасы чүмләнин јарымчыглығына сәбәб олур (Мүасир Азәрбајчан дили, III һиссә, Синтаксис. Бакы, 1981, сәһ. 295). Марағлыдыр ки, М. Ширәлијев вә М. Һүсејнзадә 1957-чи илдә чап етдирдикләри «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (II һиссә) әсәриндә биринчи груп дилчиләрин мөвгејиндән чыхыш етсәләр дә, сон дөвр тәдгигатларында бу нәтичәјә кәлмишләр ки, тамамлығы бурахылмыш чүмләләри дә јарымчыг чүмләләр ады алтында өјрәнмәк лазымдыр. (М. Ширәлијев, М. Һүсејнзадә, Г. Казымов. Азәрбајчан дилинин грамматикасы. Синтаксис, Бакы, 1983, сәһ. 7.) Доғрудан да, Азәрбајчан дилиндә елә чүмләләрә раст кәлмәк олар ки, икинчи дәрәчәли үзвләрдән бири ихтисар олундугда белә, истәр-истәмәз онларда јарымчыглыг һисс олунур. Бу һала хүсусилә чүмләнин тамамлығы бурахылдыгда тәсадүф олунур. Бизә елә кәлир ки, јалныз баш үзвләрдән бири, јахуд һәр икиси јох, тамамлыг иштирак етмәјән, лакин буна чидди еһтијач дујулан чүмләләри дә јарымчыг һесаб етмәк лазымдыр.

Тапмачаларын дилиндәки јарымчыг чүмләләри ашағыдакы груплара ајырмаг олар:

1. Мүбтәдасы бурахылмыш јарымчыг чүмләләр. 2. Хәбәри бурахылмыш јарымчыг чүмләләр. 3. Тамамлығы бурахылмыш јарымчыг чүмләләр

1. Тапмачаларын дилиндә мүбтәдасы бурахылмыш јарымчыг чүмләләр. Тапмачаларда әсас мәгсәд фикирдә тутулмуш мәфһуму тапыб јеринә гојмаг олдуғундан, онларда әсасән мүбтәдасы бурахылмыш јарымчыг чүмләләрдән истифадә олунур, ја'ни биләрәкдән чүмләнин субјекти кизләдилир, буна көрә дә ону (мүбтәданы) чох вахт тапмачанын чавабында ахтармалы олуруг. Лакин бу, әксәр һалларда тапмачанын үмуми мәзмунундан доған чатышмазлыгда баш верир. Елә һаллара да раст кәлирик ки, тапмачанын илк сәтирләриндә шәрти (ја'ни чаваба охшадылмыш әшја, һадисә) мүбтәда ишләдилир, сонракы сәтирләрдә исә онун һәрәкәти, әламәти сахланылыр, һәмин мүбтәда бурахылыр. Белә һалларда јарымчыг чүмләләр мејдана кәлир. Мәсәлән:

Биздә бир киши вар,
Һәр кәләнә әл верир. (Гапы дәстәји.)

Бурада биринчи чүмлә (баш чүмлә) бүтөвдүр, икинчи (будаг чүмлә) исә мүбтәдасы бурахылмыш јарымчыг чүмләдир. Һәмин јарымчыг чүмләнин мүбтәдасы әввәлкиндә ифадә олундуғуна көрә (киши) ону асанлыгла бәрпа етмәк мүмкүндүр. Бу чәһәтинә көрә тапмачаларда мүбтәдасы бурахылмыш јарымчыг чүмләләри ики група ајырмаг олар: а) мүбтәдасы чавабда ахтарылан јарымчыг чүмләләр; б) мүбтәдасы тапмачанын өзүндә, билаваситә мәтндә ахтарылан јарымчыг чүмләләр.

Тапмачаларын дилиндә биринчи група дахил олан јарымчыг чүмләләр икинчиләрә нисбәтән даһа чохдур, чүнки әсас мәгсәд динләјичинин, јахуд охучунун диггәтини нәзәрдә тутулан әшјаја јөнәлтмәк олдуғундан тапмачалардакы чүмләләр субјекти вә објекти јох, просеси, һәрәкәти илк плана чәкмәјә хидмәт едир. Мәсәлән: 1) Һәмишә кедәр, мәнзи-

Scanned with CamScanner

лә чатмаз. (Чај.) 2) Көјдә доғулар, јердә боғулар. (Јағыш.) 3) Ајағынһан алдырмаз, Ағыза јүјән вурмаз. (Јел.) 4) Узагдан бахарам, ағарар, Јахына кедәрәм, бағырар. (Дәниз.)

Көрүндүјү кими, бу јарымчыг чүмләләрин (сонунчу чүмләләрдә јалныз **ағарар, бағырар**) мүбтәдасы јохдур. Белә јарымчыг чүмләләр дилчилик әдәбијјатында көстәрилмиш ади јарымчыг чүмләләрдән сечилир. Бу чүр јарымчыг чүмләләр дилимиздә јалныз тапмачаларда ишләнир (бу исә онларын жанр хүсусијјәтләриндән ирәли кәлир), буна көрә дә онлары хүсуси нөв јарымчыг чүмләләр кими гијмәтләндирмәк лазымдыр.

Тапмачаларын дилиндә ишләнмиш мүбтәдасы бурахылмыш икинчи груп јарымчыг чүмләләр дилчилик әдәбијјатында гәбул едилмиш тә'рифә ујғун кәлир.

1) Бир ахмаг өкүзүм вар,
Ијләндириб әт јејәр. (Ајы.)
2) Јердә бир ағ сүфрә вар,
Памбыг кими парылдар. (Гар.)

Бу тапмачаларын икинчи компонентләри мүбтәдасы бурахылмыш јарымчыг чүмләләрдир. Һәмин чүмләләрин мүбтәдасы мүвафиг олараг **өкүз, сүфрә** исимләри илә ифадә олунмушдур. Бу нөв тапмачалардакы јарымчыг чүмләләрин мүбтәдасы әввәлки сәтирләрдә бирбаша ифадә олундуғундан онлары асанлыгла бәрпа етмәк мүмкүндүр. Јалныз белә «бәрпадан» сонра динләјичинин фикри чаваба јөнәлдилир.

2. Тапмачаларын дилиндә хәбәри бурахылмыш јарымчыг чүмләләр. Хәбәри бурахылмыш јарымчыг чүмләләрә тапмачаларын дилиндә тәк-тәк һалларда раст кәлмәк олур:

1) Атдым атана,
Дәјди котана.
Суда балыға,
Дүздә чејрана. (Илдырым, долу.)
2) Бир дағарчыг унум вар,
Ичиндә бир вәрдәнә. (Ијдә.)

Биринчи мисалда «Суда балыға» вә «Дүздә чејрана» чүмләләринин мүбтәдасы да, хәбәри дә бурахылмышдыр. Бурада мүбтәданы чаваб әсасында **(илдырым, долу)**, хәбәри исә әввәлки чүмләләрдәки **дәјди** сөзү илә бәрпа етмәк мүмкүндүр. Икинчи мисалдакы **вар** хәбәри дә әввәлки чүмлә әсасында бәрпа едилир.

3. Тапмачаларын дилиндә тамамлығы бурахылмыш јарымчыг чүмләләр. Тапмачаларын дилиндә тамамлығы бурахылмыш јарымчыг чүмләләр дә мүбтәдасыз јарымчыг чүмләләр кими чохлуг тәшкил едир. Мә'лумдур ки, тапмачаларда да, бир әшја, һадисә (мүбтәда) нәзәрдә тутулур, нәји исә (тамамлығы) ахтармаг лазым кәлир. Ашағыдакы мисаллара диггәт јетирәк:

1) Бир өкүзүм вар, **мых јүклү.** (Кирпи.)
2) Мешәдә бир гыз көрдүм,
көзләри шәһла.
Дүшдүм онун изинә, галдым
тәк-тәнһа. (Чејран.)

Биринчи мисалда **өкүз** мүбтәдасынын тә'јини **мых јүклү** бирләшмәси сөз сырасынын позулмасы нәтичәсиндә чүмләнин үмуми ахарындан кәнарда галыб икинчи јарымчыг чүмлә јаратса да, әввәлки чүмләдә елә бир бошлуг һисс олунмур; о, «бир өкүзүм вар» шәклиндә ишләнир вә коммуникатив тамлығы позулмур. Буна көрә дә һәмин чүмләни јарымчыг сајмаг мүмкүн дејил. Ејни фикирләри икинчи мисал һаггында да демәк олар: «Мешәдә бир гыз көрдүм» чүмләси **көзләри шәһла** тә'јини ишләнмәдән дә бүтөвдүр. Демәли, икинчи дәрәчәли үзвләрдән јалныз тамамлығы бурахылмыш чүмләләри јарымчыг һесаб етмәк даһа доғрудур; чүнки «тамамлығын чүмләдәки функсионал-коммуникатив әһәмијјәти ону тә'јин вә зәрфлик кими башга икинчи дәрәчәли үзвләрлә бир сырада сајмаға имкан верир» (К. М. Абдуллајев. Проблемы синтаксиса простого предложенија в азербајджанском јазыке. Изд-во «Елм», 1983, сәһ. 35.)

Гејд етмәк лазымдыр ки, тапмачаларын дилиндәки чүмләләрдә тамамлығын дүшмәси вә онун иштиракына еһтијач даһа чох тә'сирли фе'лләрин (хәбәрин) ишләнмәсиндә нәзәрә чарпыр. Мә'лумдур ки, чүмләдә тә'сирли фе'лләр (хәбәрләр) өзүнүн семантик јүкүнү јеринә јетирмәк үчүн васитәли тамамлығын варлығыны тәләб едир вә онунла сых семантик-грамматик әлагәјә кирир. Мәсәлән: «Бир јајлығым вар ики дағ арасында, сәрирәм, гурумур». (Дил.) Бу мисалда јарымчыг чүмлә тәшкил едән **сәрирәм** тә'сирли фе'ли (хәбәри) әввәлки чүмләдә ишләнмиш јајлыг сөзүнү (тамамлығы) тәләб едир. Јалныз бәрпадан сонра, јә'ни **јајлығым** васитәли тамамлығы мејдана чыхандан сонра һәмин чүмлә **(јајлығы сәрирәм)** коммуникатив тамлыг газанмыш олур.

Тапмачаларын дилиндә тамамлығы бурахылмыш јарымчыг чүмләләри мүбтәдасыз јарымчыг чүмлә кими ики група ајырмаг олар: а) тамамлығы чавабда ахтарылан јарымчыг чүмләләр; б) тамамлығы билаваситә мәтндә ахтарылан јарымчыг чүмләләр. Мисаллара диггәт јетирәк:

1) Әл илә тутмаг олмаз, Көз илә көрмәк олмаз. (Күләк.) 2) Итәләдим новура, гулаглары довура. (Бел.) 3) Әлим илә әкәрәм, Дилим илә бичәрәм. (Јазы.)

Бу чүмләләрин тамамлығы мә'лум олмадығына көрә онлары бирбаша чавабда ахтармаға мәчбур олуруг.

Икинчи груп чүмләләрдә тамамлыг иштирак етмир, лакин ону әввәлки чүмләдән асанлыгла мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр:

1) Бабамын бир дону вар, гатлајырам, гат көтүрмүр. (Јер.) 2) Атамын бир гуршағы вар, дәстәләјирәм, гуртармыр. (Јол.)

Бу мисаллардакы јарымчыг чүмләләрин тамамлығыны әввәлки чүмләләрдәки **дон, гуршаг** сөзләри васитәсилә бәрпа етмәк мүмкүндүр.

●

ФЕ'ЛЛӘРИН СӨЗ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА РОЛУ

Гүдрәт ТАЛЫБОВ
филолокија елмләри намизәди, һ. Зәрдаби адына КДПИ-нин досенти

Дилимиздәки фе'лләр өз гурулушу, нөвләри вә зәнкинлији е'тибарилә башга нитг һиссәләриндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Тарихән јад дилләрин күчлү мүгавимәтинә раст кәлән Азәрбајчан дили ән чох фе'лләр васитәсилә өз милли колоритини горујуб сахлаја билмишдир. Классик әдәби дилимиздә фе'лләр һеч бир ассимилјасијаја мә'руз галмамышдыр. Буна көрәдир ки, дилимизин лүғәт тәркиби фе'лләрлә даһа зәнкиндир. Бу зәнкинлик фе'лләрин, илк нөвбәдә, сөз јарадычылығы просесиндә фәал рол ојнамасында өзүнү көстәрир.

Мә'лумдур ки, дилимиздә адларын артымы даһа чох башга дилләрдән сөз алынмасы, көкләрә јени мә'на јарадан шәкилчиләрин артырылмасы вә сөзләрин бирләшмәси әсасында баш вермишсә, фе'лләрдә бу просес билаваситә сөзә јени лексик вә грамматик мә'налар верән морфоложи васитәләр вә сөзләрин бир вурғу алтында бирләшмәси һесабына олмушдур.

Бу бир һәгигәтдир ки, мүасир Азәрбајчан дилиндә ишләнән садә фе'лләр бизи дилимизин чох гәдим дөврләринә апарыб чыхардығы кими, фе'лләрин сөздүзәлдичи шәкил-

CamScanner ilə taranıb
Scanned with CamScanner

чиләр һесабына зәнкинләшмәси дә, исимләрә нисбәтән, даһа гәдим бир тарихә маликдир.

Дикәр нитг һиссәләринә нисбәтән, сөз јарадычылығы бахымындан фе'лләрин дахили гајнағынын (фе'лләрдән фе'л дүзәлдилмәсинин) сон дәрәчә зәнкинлији дә диггәти чәлб едир. Бу просеслә бағлы чәһәтләрдән бири будур ки, фе'лдән дүзәлән фе'лләр, дикәр нитг һиссәләриндән фәргли олараг, јалныз јени мәфһум ифадә етмәк чәрчивәсиндә галмыр, һәм дә фе'лдә мүәјјән бир грамматик мә'на әмәлә кәтирир. Мәсәлән: **газма, чәкмә** вә с. сөзләрдән әмәлә кәлмиш **газмачы, чәкмәчи** сөзләри вә **даш** сөзүндән јаранан **дашлыг** бир мәфһумдан икинчи бир мәфһум әмәлә кәтирдији һалда, **ач(маг)** сөзүндән дүзәлмиш **ачыл(маг)** нәинки һәрәкәтин ајры-ајры нөвүнү јарадыр, ејни заманда, ишин ичрасы үчүн објект тәләб етмәк еһтијачыны арадан галдырыр; јә'ни тә'сирли фе'л (**ачмаг**) тә'сирсиз фе'лә чеврилир (**ачылмаг**). Әкәр **ачмаг** сөзүндә һәрәкәт мә'лум бир субјект тәрәфиндән (мәсәлән: (**ачдым, ачдын, ачды**) ичра олунмушса, **ачылмаг** фе'линдә һәрәкәтин башга намә'лум бир субјект тәрәфиндән ичра олундуғу (**гапы ачылды**) билдирилир; беләликлә, о, мәчһул нөвә чеврилир. Бурадан да фе'лдән фе'л дүзәлдән шәкилчиләрин ики мүһүм вә фәргли функсијасы мејдана чыхыр: бә'зи шәкилчиләр јени мә'на әмәлә кәтирир, бә'зиләр исә һәрәкәтин објект вә субјектә олан әлагәсини мүәјјәнләшдирир.

Буна көрә дә фе'лдән фе'л дүзәлдән грамматик васитәләр лексика вә грамматика әсасында сых әлагәни даһа әјани шәкилдә көстәрән дил үнсүрләри кими гәбул едилмишдир.

Әкәр фе'лләрин бир тәрәфдән субјект вә објектлә олан әлагәләрини, дикәр тәрәфдән заман вә мәкан мүнасибәтләрини мүәјјәнләшдирән бир нитг һиссәси олдуғуну нәзәрә алсаг, онда фе'лдән фе'л дүзәлдән грамматик васитәләри ики јерә ајырмаг олар: 1) фе'лдән заманла әлагәдар тәрз мә'насыны әмәлә кәтирәнләр; 2) фе'лләрдә субјект вә објект мүнасибәти мә'насыны јарадан-лар. Биринчијә аид ашағыдакы нүмунәләри көстәрмәк олар: **ганат(маг), јарат(маг), чалхаламаг, овхаламаг, сајыгламаг, сүрүкләмәк, гуршамаг, динләмәк, диксинмәк** вә с.

Гејд етмәк лазымдыр ки, көстәрилән фе'лләр заманла әлагәдар тәрз мә'насы әмәлә кәтирмишдир.

Дилимиздәки **дајандырмаг, јандырмаг, сөндүрмәк, өлдүрмәк** вә с. типли фе'лләр **-дыр** шәкилчиси гәбул етмәклә һәрәкәти билаваситә субјектлә бағлајыб јени фе'лләр дүзәлтмәјә хидмәт едир.

Мүасир дилимиздә сөз јарадычылығы һесабына әмәлә кәлмиш вә ашағыдакы мә'налара малик олан фе'лләр даһа зәнкин вә рәнкарәнкдир:

1) субјекти билдирмәјән фе'лләр: **гурул(маг), јазыл(маг), газыл(маг), тикил(мәк)** вә с.

2) ишин ичрасы үчүн субјектин објект тәшкил етдијини мејдана чыхаран фе'лләр: **үзүл(мәк), доғул(маг), јорул(маг)** вә с.

3) мүстәгил шәкилдә субјектә бағланмајан бә'зи фе'лләр; мәсәлән: **бөлүн (мәк), көрүн (мәк), севин (мәк), алын (маг)** вә с.

4) һәрәкәтин ичрасы үчүн ја субјектин өзү, јахуд онун бир һиссәси објект ола билән фе'лләр; мәсәлән: **јујун(маг), даран(маг), кејин(мәк), сүрүн(мәк)** вә с.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә сөз јарадычылығы һесабына мејдана чыхмыш вә ашағыдакы мә'на хүсусијјәтләринә малик фе'лләр вардыр:

1) һәрәкәтин ејни заманда ики вә даһа артыг субјект тәрәфиндән бирликдә ичрасыны билдирән фе'лләр; мәсәлән: **көрүш(мәк), вуруш(маг), јарыш(маг)** вә с.

2) һәрәкәтин ики субјект тәрәфиндән гаршылыглы (мүштәрәк) ичрасыны ифадә едән фе'лләр; мәсәлән: **өпүш(мәк), севиш(мәк), севин(мәк)** вә с.

3) бир гисим фе'лләрлә бир нөв субјектин һәрәкәтини өз-өзлүјүндә

CamScanner ile tarandı

ичра етдијини билдирән фе'лләр; мәсәлән: **чалыш(маг), сүрүш(мәк)** вә с.

4) бә'зи фе'лләр васитәсилә һәрәкәтин субјектә аид олдуғуну билдирән фе'лләр; мәсәлән: **јетиш(мәк), гызыш(маг), ујуш(маг)** вә с

Сөз јарадычылығы просесиндә фе'лдән ад дүзәлмәси даһа зәнкиндир. Фе'лләрдән ад дүзәлтмәк үчүн истифадә олунан грамматик васитәләрин билаваситә өз дилимизә мәхсус олмасы, онун өз материалы әсасында мејдана чыхмасы мәсәләси дә мараглыдыр. Бунлар ашағыдакы формада мүшаһидә олунур:

1) субстантив вә ја атрибутив исимләр: **јатаг, гачаг, сораг** вә с.;

2) чисим вә ја һәрәкәт адлары билдирәнләр: **сүпүркә, дөнкә, говурға** вә с.;

3) әсасән субстантив, бә'зән дә атрибутив адлар билдирән **исимләр: битки, сечки, вурғу** вә с.;

4) субстантив адлар: **сүрү, чәки, јазы** вә с.;

5) атрибутив исимләр: **сағычы, сечичи, галдырычы** вә с.;

6) атрибутив адлар (сифәт адлары): **сәрили, дүзүлү, әкили** вә с.;

7) һәрәкәти әламәтлә бирликдә экс етдирән атрибутив адлар; **чалышган, дөјүшкән, вурушған** вә с.;

8) мүәјјән һәрәкәтлә бағлы хүсусијјәт ифадә едән адлар: **чалаған, кәсәјән, биләјән** вә с.

9) бу вә ја башга бир һәрәкәти билаваситә өзүндә, јахуд әламәт кими тәгдим едән адлар: **сүрүшкән, алышган, бурулған** вә с.;

10) әсасән һал-вәзијјәт билдирән адлар: **өлкүн, јорғун, сүзкүн** вә с.;

11) вәзијјәт вә хүсусијјәт билдирән исимләр: **Күлүш, Бахыш, Дөнмәз, Горхмаз** вә с.;

12) һәрәкәтин нәтичәсини билдирән адлар: **тикиш, јарыш, чағырыш** вә с.

13) һәрәкәт вә шәхслә бағлы олан исимләр: **көстәриш, билдириш, таныш-билиш** вә с.;

14) фе'лдән әмәлә кәлән, лакин фе'ллијини итирмәјән адлар: **вурма, бөлмә, чыхма** вә с.;

Азәрбајчан дилиндә адлардан фе'л јаранмасы да диггәти чәлб едир; мәсәлән: **башла(маг), ишлә(мәк), көзлә(мәк), дузла(маг), сула(маг), јағла(маг)** вә с. (исимләрдән); **тәмизлә(мәк), ачыла(маг), пислә(мәк), гарала(маг)** вә с. (сифәтләрдән); **икилә(мәк), чүтлә(мәк) бешлә(мәк), тәклә(мәк)** вә с. (сајлардан);**гырылда(маг), шырылда(маг), хорулда(маг), гурулда(маг)** вә с. (тәглиди сөзләрдән) **вә и. а.**

Дилимиздә мүхтәлиф мә'налы адлардан гајыдыш нөв фе'лләр әмәлә кәтирилир; мәсәлән: **буғлан(маг), чичәклән(мәк), диллән(мәк), варлан(маг), хәстәлән(мәк), ағыллан(маг)** вә с.

Дилимиздә бир сыра фе'лләр исим, сифәт вә сајлардан дүзәлир; мәсәлән:**арзула(маг), динлә(мәк), гарала(маг), пислә(мәк), тәклә(мәк), бешлә(мәк); арзулан(маг), пислән(мәк), тәклән(мәк)** вә с. Ејни заманда атрибутив адлар вә сифәтләрдән мүәјјән һал вә вәзијјәти мејдана чыхаран фе'лләр јараныр; мәсәлән: **сағал(маг), көкәл(мәк), дарал(маг), гарал(маг), инчәл(мәк)** вә с. Сифәтләрдән һал билдирән, исимләрдән исә чох заман һал-һәрәкәт билдирән фе'лләр әмәлә кәлир: мәсәлән: **бозар(маг), ағар(маг), јашар(маг), гарал(маг), отар(маг), сувар(маг)** вә с.

Зәрфләрдән дә фе'лләр јараныр; мәсәлән: **кечик(мәк), ирәлилә(мәк), керилә(мәк)** вә с.

Дилимиздә тарихән мимемләр дә фе'л јаранмасында фәал рол ојнајыр; мәсәлән: **пүскүр(мәк), һајгыр(маг), фынхыр(маг), асгыр(маг)** вә с.

Дилин тарихи инкишафына нәзәр салдыгда ашкар олур ки, **гарыш(маг), даныш(маг), узан(маг) газан(маг), дајан(маг), дағыл(маг), јапыл(маг)** вә с. фе'лләрин сонундакы сөздүзәлдичи шәкилчиләр сөзүн тәркибинә гарышараг садә фе'л кими формалашмышдыр.

Scanned with CamScanner

ШАМ ЈАНСА...

Адәтән, мүәллим өмрүнү күнәшә, ишыглы улдузлара бәнзәдирләр. Күнәш каинаты, мүәллим исә өмрүнүн зәррәләри илә көрпә гәлбини — кәнч нәслин өмүр јолларыны ишыгландырыр.

Өзүнәмәхсус үнваны, ады олан, өмрүнүн гырх ики илинин иҹирми илини өвладларымызын коммунизм руһунда тә'лим-тәрбијәсинә сәрф едән Севи Сеидималыјев һаггында дүшүнәркән көркәмли совет педагогу В. Сухомлинскинин севдији, зәһмәтинә вургун олдугу бир багбан һаггында дедији кәламлар јада дүшүр: «Сон дәрәчә көзәл инсандыр: иш усталыгына, ишинә көрә һеч бир шиширтмәјә јол вермәдән ону Станиславски вә Пластовла мүгајисә едирәм. Станиславски образ јаратдыгы кими, Пластов бир парча кәтана һәјат вердији кими, о да агача һәјат верир, јарадыр».

Севи мүәллими багбана бәнзәтсәм, сәһв етмиш олмарам. О да Сухомлинскинин севдији багбан кими, зәһмәтсевәр, ишинә чан јандыран, тәдрис етдији Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләрини шакирдләрә севдирмәк вә дәриндән мәнимсәтмәк үчүн өз үзәриндә даим чалышан, ахтарышлар апаран бир мүәллимдир. Бах елә буна көрә дә, 1500 нәфәрлик маариф ордусу олан Губадлы мүәллимләри ичәрисиндә илк «методист мүәллим» ады мәһз она верилмишдир.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдрисинә даир республика елми-практик конфрансларында, педагожи мүһазирәләрдә Севи мүәллим өз иш тәчрүбәсинә даир мараглы мә'рузәләрлә чыхыш етмишдир. «Азәрбајчан мәктәби» журналында, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә дәрч олунмуш елми вә методик јазыларына республиканын мәшһур методист алимләри јүксәк гијмәт вермишләр. 1979-чу илдә Азәрбајчан ССР Педагожи Чәмијјәти Рәјасәт һеј'әтинин «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тә'лими методларынын тәкмилләшдирилмәси проблеминә даир ән јахшы мүәллим мәгаләләри үчүн» мүсабигәсиндә Севи мүәллим галибләрдән бири олмушдур.

Севи мүәллим өмрүнүн баһар чагыны јашајыр. Јашынын аз олмасына бахмајараг, бүтүн валидејнләр ону әсл ел агсаггалы кими танıјыр. Шакирдләри исә бу гајгыкеш мүәллими бир ата кими севирләр. Сөһбәт әснасында бунун сәбәбини сорушдугда о деди:

— Истәр мәктәбдә, истәрсә дә кәнар јерләрдә шакирдләрими догма балаларым кими севир, һәмишә онларын гајгысына галырам. Анчаг бу гајгымда тәләбкарлыгым да хүсуси рол ојнајыр. Валидејнләр е'тираф едирләр ки, нәдәнсә, мәним дәрс дедијим фәнләри ушаглар даһа чох севир вә мүнтәзәм чалышырлар. Сәбәбини изаһ едиб дејирәм ки, бурада һеч бир сирр јохдур. Ахы догма дилини, әдәбијјатыны севмәјән шакирдин кәләчәји парлаг ола билмәз. Буна көрә дә мән шакирдләримә, һәр шејдән әввәл, дилимизи, халгымызы, Вәтәнимизи, онун шаир вә јазычыларыны, алим вә гәһрәман огулларыны, әмәк баһадырларыны һәјат фактлары, поетик образлар васитәсилә севдирмәјә чалышырам. Мүнтәзәм олараг валидејнләрлә әлагә сахлајыр, онлара өз өвладларынын давранышы, психолокијасы барәдә мә'лумат верир, мәсләһәтләрими билдирирәм. Биркә сә'јин нәтичәси һәмишә севиндиричи олур.

Севи мүәллим буну да гејд етди ки, мүәллим дәрсдә јарадычы олса, онун зәһмәти итмәз. Шакирдин өзүнү ахтарыша, чаваб тапмага сөвг етмәклә кечилән дәрсдә материал јахшы мәнимсәнилир. Мүәллим өз билији, педагожи усталыгы, методик пријомлары илә синфи ишыгландырмагы бачаранда, шакирдләр пәрванә кими онун зијасынын дөврәсиндә һәрләнирләр.

Бир күн Севи мүәллимин дәрсләриндән бириндә иштирак етмәк истәдијими билдирдикдә, о, мәмнунијјәт һисси илә диллләнди:

— Бујурун, чәдвәли нәзәрдән кечирин, бу күн мухтәлиф синифләрдә беш саат дәрсим олачаг. Һансында иштирак етмәк истәсәниз, бујура биләрсиниз...

Х синифдә әдәбијјат, IX синифдә исә Азәрбајчан дили дәрсләриндә иштирак етмәк арзусунда олдугуму билдирдим.

Мәктәбин әдәбијјат кабинети о гәдәр дә бәр-бәзәкли дејилди. Лакин кабинетдәки әјани васитләр мүәллимин өз әлинин зәһмәти олдугуна көрә илк бахышдан диггәтими чәлб етди. Онун кечәчәји дәрс «Вагиф» пјесиндә Ибраһим хан, Гачар сурәтләринин сәчијјәси вә әсәрдә халглар достлугу» мөвзусу иди. Кечмиш дәрси әввәлчәдән һазырладыгы карточкалар әсасында сорушду. «Вагиф» пјесинин мөвзусуну, идејасыны, әсәрдәки драматик конфликтләри шакирдләр гыса, ајдын вә поетик деталларла изаһ етдиләр. Он сәккиз шакирддән он једдиси Вагиф сурәтинә мәхсус олан характер хүсусијјәтләри нөвбә илә шәрһ етди, һәрә өз фикрини конкрет фактларла әсасландырды. Бир сөзлә, соргу мараглы бир дискуссијаја чеврилди.

Мүәллим јени дәрси бирбаша өзү јох, гаршыја гојдугу суаллара шакирдләрдән чаваблар алмагла кечди. Бу заман Азәрбајчан әдәбијјатында халглар достлугунун тарихи көкләрини әкс етдирән епизодлардан (М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасындакы, Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» романындакы, Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә пјесиндәки, М. Чәлалын «Бир кәнчин манифести»ндән тутмуш Р. Рзанын «Мән һансы гәһрәмана бәнзәдим ки, Ленини, Бајрагынын алтында милләтләр гардаш олду», С. Вургунун «Бир бајраг алтында јүз мин милләтин Гардашлыг дүнјасы партијамыздыр» мисралары санки ганад ачыб синфә кәлди. Ән севиндиричи һал бу олду ки, адлары чәкилән әсәрләрдән епизодик фактлары мүәллим јох, онун гаршыја гојдугу суаллар әсасында шакирдләрин өзләри кәтирдиләр, фикирләрини «Вагиф» пјесиндәки халглар достлугу мәсәләси илә чох көзәл әлагәләндирә билдиләр...

Севи мүәллимин бир аз әввәл дедији «Шам јанса, пәрванәләр онун даирәсиндә һәрләнмәлидир» ифадәсинин әсл мә'насы мәним үчүн инди ачылды. Шаһид олдум ки, онун гәлбиндә јанан шам, доврудан да ишыглыдыр, зијалыдыр. Догрусу, бу дәрсдән алдыгым тәәссүратдан узаглашмамаг үчүн Севи мүәллимин нөвбәти дәрсиндә иштирак етмәмәк гәрарына кәлдим. Лакин бирдән јадыма дүшдү ки, онун IX синифдә Азәрбајчан дили дәрсини дә динләмәк арзусунда олдугуму билдирмишдим.

Беш дәгигәлик фасиләдән сонра IX синфә дахил олдуг. Мүәллим дәрсә грамматик тәһлил апармагдан башлады. Шакирдләрдән бири тахтада, галанлары исә дәфтәрләриндә ашагыдакы чүмләләри јаздылар: «Илдә кәлдим көз үстә, Күндә кәлдим күл үстә», «Бизим өлкәдә һамы хошбәхт јашајыр», «Шаир дә, алим дә, дагда чобан да, Дејир маһнысыны ана дилиндә», «Даныш да, ај елин гәһрәман гызы.» Мүәллимин проблемли суаллары әсасында шакирдләр чох фәал шәкилдә тәдгигатчылыга гошулдулар. Һәмин чүмләләрдәки «да, дә»-нин функсијалары, морфоложи хүсусијјәтләри кениш вә әһатәли шәкилдә ајдынлашдырылды: онун һәм һал шәкилчиси, һәм зәрф дүзәлдән шәкилчи, һәм дә әдат вә баглајычы ролунда чыхыш едә билмәси мүәјјәнләшдирилди. Нәтичә чыхарылды ки, «да, дә» омонимлик хүсусијјәтинә маликдир. Даһа сонра шакирдләр өзләри әлавә

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

мисаллар сөјләдиләр. Нәһајәт, мүәллим шакирдләрә мүвафиг бир мәтн үзрә имла јаздырды. Јазы ишләри синифдәчә коллектив тәсһиһ олунду. Бу заман мүәллим бә'зи чәтин орфографик вә дурғу ишарәләри гајдаларына шакирдләрин диггәтини чәлб едәрәк чанлы мүсаһибә апарды. Дәрс беләчә шакирдләрин јүксәк фәаллығы шәраитиндә кечди. Онлар нә исә јени бир шеј өјрәнмәләриндән, унутдугларыны јада салмаларындан... разы галдылар.

Дәрсдән сонра Севи мүәллимлә апардығым сөһбәт заманы о деди:

— IX—X синифләр үчүн Азәрбајчан дилиндән сабит програм јохдур. Бу ишдә мүәллим, әсасән, сәрбәстдир. Мән һәр дәрсин планыны тутмаздан әввәл, шакирдләрин өзләринә дә мүрачиәт едирәм. Онлар үчүн чәтин вә гаранлыг олан мөвзулары дәрсләримин мәзмунуна дахил едирәм. Ҝечдијим букүнкү әсас мөвзуну синфин ә'лачы шакирди Севда Исмајылованын тәклифи илә програма дахил етмишдим. Бу факты да гејд едим ки, тәһлил иши апарылмајан дил дәрсләрини мән гуру вә схематик, еффектсиз сајырам. Грамматик тәһлил, сөзүн һәгиги мә'насында, шакирдләрә чох шеј өјрәдир вә онларын мәнтиги тәфәккүрүнү инкишаф етдирир.

Мүәллимләр отағында бүтүн мүәллимләр вә мәктәб директору Севи мүәллимдән ағыздолусу данышдылар. Директор деди ки, онун иш үсулу һамымыз үчүн өрнәкдир. Пешәсини үрәкдән севән, тәдрис етдији фәнни мүкәммәл билән Севи мүәллим рајон мәркәзиндән дә, Бакыдан да мәктәбимизә кәлән нүмајәндәләрин јанында һәмишә үзүмүзү ағ етмишдир. Үмумијјәтлә, мүәллимлик онун варлығына һаким кәсилмишдир. Севи мүәллим һәм дә фәал ичтимаијјәтчидир. О, мәктәбимиздә јерли комитәнин сәдри вә узун илләрдән бәри совхозда фәалијјәт көстәрән тәблиғатчылар групунун үзвүдүр. Совхозда марксизм-ленинизм идејаларынын ән фәал тәблиғатчыларындан бири кими, Севи мүәллим дәфәләрлә рајон партија комитәсинин фәхри фәрманы илә тәлтиф олунмушдур.

Директор мүәллимләр отағындакы үч чаван мүәллими көстәрәрәк билдирди ки, онлар да дил-әдәбијјат мүәллимләридир. Үчү дә Севи мүәллимин јетирмәләридир.

Севи мүәллим барәдә рајон ХМШ методкабинетинин мүдири Әлгәмә Салајев јолдашла да сөһбәт етдим. О да Севи мүәллим һаггында чох хош, ләтиф сөзләр сөјләди, онун иш тәчрүбәсинин рајон мәктәбләриндә кениш јајылмасындан сөз ачды вә нәһајәт, деди: — Севи мүәллим барәсиндә данышаркән гүрурла демәлијәм ки, о, Губадлы маарифинин фәхри вә ифтихарыдыр.

Севи мүәллим барәсиндә јаздыгларымы јекунлашдырмаг һаггында дүшүнәркән халгымызын хәзинә-хәзинә һикмәтли сөзләрини јадыма салдым. Севимли јазычымыз М. С. Ордубадинин сөзләрини хатырладым: «Бир гәһрәман алынмаз бир галаны фәтһ едә биләр, амма бир гәлби фәтһ едә билмәз». Минләрлә шакирдин, јенијетмәнин гәлбини фәтһ етмәкдә, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси ишиндә Севи мүәллимә даһа бөјүк уғурлар арзулајырам.

Достәли АБДУЛЛАЈЕВ,
Губадлы рајонунда чыхан «Авангард» гәзетинин әмәкдашы.

CamScanner ile tarandı

Консултасија

РУС МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ (II—V синифләр үзрә)

Һәсәнаға **МИРЗӘЈЕВ**
педагожи елмләр намизәди, **БШМТИ**-нин методисти

Мә'лум олдуғу кими, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили програмы әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмиш вә 1981—1982-чи дәрс илиндән мәктәбләрин истифадәсинә верилмишдир. Бунунла јанашы, II—X синифләр үчүн Азәрбајчан дили дәрсликләринин јениләшдирилмәси үзрә дә бөјүк иш апарылмышдыр; дәрсликләрин бә'зиләри көклү сурәтдә тәкмилләшдирилмиш, бә'зиләри исә јенидән тәртиб олунмушдур.

Мәһз бу сәбәбләрә көрә тә'лими рус дилиндә олан мәктәбләрин II синфиндән башлајараг, бүтүн синифләрдә тәдрис материалларынын планлашдырылмасына јенидән бахмаг тәләб олунур.

Мүәллимләрә көмәк мәгсәди илә планлашдырманын мүмкүн олан бир нүмунәсини һазырламағы мәгсәдәујғун һесаб етмишик. Бу нүмунәдән һәр бир мүәллим, әлбәттә, јарадычы сурәтдә истифадә етмәјә чалышмалы, онда мүвафиг дәјишикликләр апармағын мүмкүнлүјү вә һәтта бир сыра һалларда вачиблијини нәзәрдән гачырмамалыдыр.

Планлашдырмада II синфин икинчи јарымилиндән башлајараг һәр рүбдә бир јохлама јазы ишинин апарылмасы нәзәрдә тутулмушдур. Лакин орада һансы нөв јохлама јазыларын апарылмасы конкрет көстәрилмәмишдир. Чүнки республиканын шәһәр вә рајонларында шакирдләрин Азәрбајчан дилини практик чәһәтдән мүхтәлиф сәвијјәдә билмәләри конкрет јазы нөвләринин мүәјјәнләшдирилмәсини чәтинләшдирмишдир. Она көрә бу иш мүәллимләрин ихтијарына верилмишдир. Онлар јохлама јазы ишләринин рүбләр үзрә тәхмини мигдарыны нәзәрә алмагла өз синифләринин сәвијјәсинә ујғун мүхтәлиф јазы нөвләриндән (имла, суаллара чаваб, тәрчүмә, ифадә, инша вә с.) истифадә едә биләрләр.

II СИНИФ (70 СААТ)

I рүб — 19 саат

Кириш мүсаһибәси: «Сиз јај тә'тилинизи нечә кечирдиниз?» мөвзусу үзрә. § 1. «Мәктәб» мәтни, 2—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. 5—12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. § 2. «Ајдын октјабрјатдыр» мәтни вә 1, 1-чи чалышма, мисаллар үзәриндә иш — 1 с: 4. 3—5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. 6—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. § 3. «Елхан әми» мәтни, 1—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. 5—10-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. § 4. «Чәмилә вә Чаваншир» мәтни, 1—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. 5—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. § 5. «Чүчә вә чүчү» мәтни, 1—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 11. 5—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 12. § 6. «Ҝәнддә» мәтни, 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. 5—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. § 7. «Сағ ол, Нағы!» мәтни, 1—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. 5—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 16. § 8. «Нә вахт» мәтни, 1—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 17. 3—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 18.

Scanned with CamScanner

§ 9. «Дөрд гыз» мәтни, 2—6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 19. 7—9-чу чалышмалар үзәриндә иш— 1 с.

II рүб — 16 саат

1. § 10. «Концерт» мәтни, 2—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. 7—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. § 11. «Буфетдә» мәтни, 1—2-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. 4—6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. 7—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. § 12. «Ленин мејданы» мәтни, 1, 3, 4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. 5—8-чи чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 8. § 13. «Нөвбәтчи» мәтни, 1, 2—5-чи чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 9. 3—6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. 7—10-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 11. § 14. «Мәрдәканда» мәтни, 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 12. 5—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. § 15. «Мәктуб» мәтни, 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. 5, 6—8-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. § 16. «Саат нечәдир?» мәтни, 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 16. 4, 5 вә 6—10-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с.

III рүб — 20 саат

1. § 17. «Гышда» мәтни, 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. 4, 6—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. § 18. «Паркда» мәтни, 1, 2-чи чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 4. 3—6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. 7—10-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. § 19. «Лалә вә Лејла» мәтни, 1, 2-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. 3—6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. 7—11-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. § 20. «Гобустан» мәтни, 1, 2-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. 3—6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 11. 7—9-чу чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 12. § 21. «Самир, Гырмызыпапаг» нағылы вә «Чанавар» мәтни, 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 13. 4, 5 вә 6—8-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. § 22. «Сәлимәнин гузусу» мәтни, 1, 3, 4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. 6—8-чи чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 16. Јохлама иши — 1 с. 17. § 23. «Јаз» мәтни, 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 18. 4, 5, 8-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 19. § 24. «Даһа балача дејиләм» мәтни; 1, 2, 5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 20. 6, 8, 9-чу чалышмалар үзәриндә иш вә рүблүк тәкрар — 1 с.

IV рүб — 15 саат

1. § 25. «Мәктәб бағында» мәтни, 1, 2, 4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. 5, 7, 9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. § 26. «Шәкил» мәтни, 1, 2-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. 3, 6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. 7, 9-чу чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 6. § 27. «Ленин» мәтни, 2—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. 5—7-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. § 28. «Көј көл» мәтни, 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. 5, 7, 8-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. Јохлама иши — 1 с. 11. § 29. «Ана Вәтән» мәтни, 1, 2-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 12. 3, 6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. 7, 9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. § 30. Тәкрар, 1—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. 5, 6-чы чалышмалар үзәриндә иш вә иллик тәкрар — 1 с.

III СИНИФ (70 СААТ)

I рүб — 19 саат

1. Кириш мүсаһибәси: «Сиз јај тә'тилинизи нечә кечирдиниз?» мөвзусу үзрә, 1—5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. «Салам, доғма мәктәб!» мәтни, 2, 3-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. 4, 5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. «Азәрбајчан дили кабинети» мәтни, 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. 4—6-чы чалышмалар үзәриндә иш —1 с. 6. 7, 8-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. «Тәшәккүр» мәтни, 3—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. 5—7-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. 8, 9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. «Тәзә ев» (әзбәр) мәтни, 3—5-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 11. 7, 10-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 12. «Бизим аилә» мәтни, 3—5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. 6—10-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. «Мағазада» мәтни, 3, 4, 6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. 7—11-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 16. Јохлама иши — 1 с. 17. «Истираһәт күнү» мәтни, 3—5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 18. 6, 9, 10, 11-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 19. «Октјабр бајрамы» мәтни, 3, 6, 9, 10-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с.

II рүб — 16 саат

1. «Азәрбајчан» мәтни, 1—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. 6—10, 12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. «Бакы» мәтни, 1, 4, 6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. 9—12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. «Азәрбајчаным» мәтни, 3—6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. 8, 10, 11, 12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. «Азәрбајчан дили дәрси» мәтни, 1, 2, 4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. 5—8-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. 9, 10—12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. «Јени ил» мәтни, 2, 4, 5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 11. Јохлама иши — 1 с. 12. 6—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. 10—13-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. «Шән јолка» мәтни, 2, 4, 5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. 6—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 16. 10—12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с.

III рүб — 20 саат

1. «Сиз гыш тә'тилинизи нечә кечирдиниз?» мөвзусу үзрә мүсаһибә, «В. И. Ленин» мәтни, 3—5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. 7, 8, 9, 11-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. «Гыз» мәтни, 3—5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. 6—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. 10—12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. «Бакы метросу» мәтни, 3—5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. 6—8-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. 9—11-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. Јохлама иши — 1 с. 10. «Совет Ордусу» мәтни, 4—6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 11. 7, 9, 10, 13-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 12. «Анамын бајрамы» мәтни, 4, 6, 7-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. 8, 10, 12, 13-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. «Торпағын маһнысы» мәтни, 2—4-чү чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 15. 5—8-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 16. 9—12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 17. «Сөһбәт» мәтни, 4—6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 18. 8, 9, 11, 12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 19. «Баһар кәлир» мәтни, 4-6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 20. 6, 8, 9, 12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с.

IV рүб — 16 саат

1. «Даһи рәһбәр» (әзбәр) мәтни, 4—6-чы чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 2. 10—13-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. «28 Апрел» мәтни, 4—6-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. 7—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. 10—13-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. «Бајрамлар ајы» мәтни, 3—5-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. 6—9-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. 10—12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. Јохлама иши — 1 с. 10. «Дүшәркәдә» мәтни, 2—4-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 11. 5—8-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 12. 9—12-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. «Азәрбајчан сәрвәти» һаггында сөһбәт вә 12-чи чалышма үзәриндә иш— 1 с. 14. Лүғәт үзәриндә иш — 1 с. 15. 13—15-чи чалышмалар үзәриндә иш вә кечилмишләрин тәкрары— 2 с.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

IV СИНИФ (70 СААТ)

I рүб — 19 саат

1. Кириш мүсаһибәси: «Сиз јај тә'тилинизи нечә кечирдиниз?» мөвзусу үзрә; § 1. «Салам, мәктәб!» мәтни, 1—3-чү чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 2. 4, 7, 9, 10, 11-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. § 2. «Азәрбајчан дили дәрсиндә» мәтни, 12, 13, 15, 17-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 4. 18—20-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 5. § 3. «Сағ ол, Елдар» мәтни, 22—24-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. 25, 26, 29, 30-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. § 4. «Дуррикдә» мәтни, 31, 32-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. 33, 34, 37, 38, 40-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. § 5. «Пајыз» мәтни, 42, 44, 45-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. 47, 48, 49, 51-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 11. Јохлама иши — 1 с. 12. § 6. «Мәним Вәтәним» мәтни, 52—54-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. 55, 56, 59, 60-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. § 7. «Чүчәләр» мәтни, 61—63-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. 68—70-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 16. §8. «Зәмидә» мәтни, 72, 73, 76-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 17. 77, 78, 80-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 18. § 9. «Сәнин дәрслијин» мәтни, 83—85-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 19. 86, 87, 89, 91-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с.

II рүб — 16 саат

1. § 10. «Ики јолдаш» мәтни, 96, 97, 98, 100-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. § 11. «Никарын арзусу» мәтни, 104, 106, 111-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. § 12. «Тимурчулар» мәтни, 112, 113-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. 117, 121, 123, 124-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. § 13. «Афәрин, гызым» мәтни, 126, 127, 130-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. 132, 133, 134, 137-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. § 14. «Паркда» мәтни, 142, 143, 146, 147-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. 48—51-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. § 15. «Түлкү вә чаггал» мәтни, 152, 153, 154, 157, 159-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. § 16. «Гышда» мәтни, 161, 164, 167, 169-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 11. Јохлама иши — 1 с. 12. § 17. «Ушагларын арзусу» мәтни, 171, 173, 174-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. 175, 176, 177, 180-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. § 18. «Шахта баба» мәтни, 181, 182-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. 183—186-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 16. § 19. «Евләри нәдән тикирләр» мәтни, 188—190-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с.

III рүб — 20 саат

1. 192, 195, 196-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. § 20. «Коммунист күчәсиндә» мәтни, 199, 201, 203-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. § 21. «Бакы» мәтни, 204, 205-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. 206—208-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. § 22. «Достлуг көрүшү» мәтни, 210, 211-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. 213, 217, 218-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 7. Јохлама иши — 1 с. 8. § 23. «Кенерал Һәзи Асланов» мәтни, 219, 221-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. 223—226-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 10. §24. «Аналарын бајрамы» мәтни, 227—229-чу чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 11. 231, 232, 234, 237-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 12. § 25. «Кәнддә» мәтни, 238—240-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. 242, 243, 246, 247-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. § 26. «Бакынын пејки» мәтни, 248, 250-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. 251—253-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 16. § 27. «Марал вә овчулар» мәтни, 255—257-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 17. 258, 260, 261-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 18. § 28. «Партлајыш» мәтни, 262—264-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 19. 265, 266, 267, 271-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 20. § 29 «Бизим һәјат» мәтни, 274, 276, 279-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с.

IV рүб — 15 саат

1. § 30. «Баһар кәлир» мәтни, 280, 282-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 2. 283—285-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. § 31. «Мәшг» мәтни, 286-чы чалышма үзәриндә иш — 1 с. 4. 287, 288-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. § 32. «Көрпү» мәтни, 289, 290-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. 291, 292, 293, 296-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. § 33. «Ленинин портрети» мәтни, 302, 304-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. § 34. «Бајрам күнләриндә» мәтни, 305, 306-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. 307, 308-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. Јохлама иши — 1 с. 11. § 35. «Гарангуш» мәтни, 309, 310-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 12. 311, 312-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. § 36. «Ләззәтли шорба» мәтни, 313, 315, 321-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. § 37. «Дүшәркәдә» мәтни, 322—324-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. 325, 326, 327, 329-чу чалышмалар үзәриндә иш вә иллик тәкрар — 1 с.

V СИНИФ (70 СААТ)

I рүб — 19 саат

1. Кириш мүсаһибәси: «Сиз јај тә'тилинизи нечә кечирдиниз?» мөвзусу үзрә; «Мәктәбә чағырыш» мәтни — 1 с. 2. § 1. «Диалог» мәтни, 3—6-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 3. § 2. «Бизим синиф» мәтни, 7, 8, 10, 11-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. § 3. «Тәмизлик» мәтни, 13—15-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. 14—16-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. § 4. «Бөјүкләрә һөрмәт» мәтни, 22, 24, 26, 27-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. § 5. «Мәктуб» мәтни, 31, 35-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. § 6. «Нәзакәтли олун» мәтни, 46, 48, 51, 52-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. § 7. «Республикамызын пајтахты» мәтни, 61—63-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. § 8. «Театр» мәтни, 67, 68, 69, 71-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 11. § 9. «Чанлы кушәдә» мәтни, 76, 77-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 12. § 10. «Ән бөјүк мүкафат» мәтни, 78—80-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. Јохлама иши — 1 с. 14. § 11. «Сағламлыг һәр шејдән үстүндүр» мәтни, 85, 86-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. § 12. «Китаб билик мәнбәјидир» мәтни, 87—89-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 16. § 13. «Галдырычы кран» мәтни, 97, 99, 101-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 17. § 14. «Иш ахтаранлар» мәтни, 106—108-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 18. § 15. «Ленин јолу илә» мәтни, 116, 118, 119-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 19. § 16. «Әлифба лүғәти» мәтни, 126, 127, 129-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с.

II рүб — 16 саат

1. § 17. «Синиф отағы» мәтни, 130, 131, 133-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. § 18. «Минкәчевир» мәтни, 135, 138, 139-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. § 19. «Көј көл» мәтни, 142—144-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. § 20. «Өзүм јаратмаг истәрдим» мәтни, 146—148-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. 149—151-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. § 21. «Дағ кечиси вә гартал» мәтни, 154, 155, 157-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 7. § 22. «Чүчәләр» мәтни, 160, 161-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 8. § 23. «Һәдијјә» мәтни, 165, 166-чы чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 9. § 24. «Сичан вә гурбаға» мәтни, 167, 169, 170-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. § 25. «Арифин ловғалығы» мәтни, 175, 176, 178-чи чалышмалар үзәриндә иш—1 с. 11. Јохлама иши — 1 с. 12. § 26. «Хәзәр» мәтни, 181—183-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 13. § 27. «Мәктәбјаны саһәдә» мәтни, 186, 187, 189-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. § 28. «Балыг, өрдәк вә хәрчәнк» мәтни, 194, 195-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. § 29. «Ленин кими» мәтни, 197, 198-чи чалышмалар үзәриндә иш—

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

1 с. 16. 198, 199-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с.

III рүб — 20 саат

1. § 30. «Сөһбәт» мәтни, 202—204-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 2. § 31. «Космонавтика күнү» мәтни, 207, 209, 210-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 3. § 32. «Шанлы партијамыз» мәтни, 215, 217, 218-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 4. 219, 222-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 5. § 33. «Анам» мәтни, 223—225-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 6. § 34. «Пионер нәғмәси» мәтни, 229, 230-чу чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 7. § 35. «Автомобил вә тәјјарә» мәтни, 232, 233-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 8. § 36. «Бағда» мәтни, 235, 236-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 9. § 37. «Екскурсија» мәтни, 237, 240, 242-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 10. § 38. «Мәктәб бинасы» мәтни, 245, 246-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 11. § 39. «Максим Горки» мәтни, 251—253-чү чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 12. Јохлама иши — 1 с. 13. § 40. «Вичдан» мәтни, 257, 258, 260-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 14. § 41. «Серјожа» мәтни, 265, 266-чы чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 15. § 42. «Ләтифәләр» мәтни, 268, 269, 272-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 16. § 43. «Бүлбүл вә гарға» мәтни, 277, 278-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 17. § 44 «Хәчаләт» мәтни, 283, 284, 288-чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с. 18. 285—287-чи чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 19. § 45. «Достлуг» мәтни, 288-чи чалышма үзәриндә иш — 1 с 20. 289-чу чалышма вә лүғәт үзәриндә иш — 1 с.

IV рүб — 16 саат

1. § 46. «Азәрбајчан» мәтни, 291—293-чү чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 2. § 47. «Ченнинин һекајәси мәтни, 295, 296, 298-чи чалышмала үзәриндә иш — 1 с. 3. § 48. «Ән ба чарыглы шакирд» мәтни, 301, 302 чи чалышмалар үзәриндә иш — 1 с 4. § 49. «Чәфәр» мәтни, 304-чү ча лышма үзәриндә иш — 1 с. 5. 305 306-чы чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 6. § 50. «Оғуллар» мәтни, 311—313-чү чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 7. § 51. «Илк мүәллим» (әзбәр мәтни, 317, 320, 322-чи чалышмала үзәриндә иш — 1 с. 8. Јохлам иши — 1 с. 9. § 52. «Көзәтчи» мә ни, 323, 333-чү чалышмалар үзәри дә иш — 1 с. 10. § 53. «Атанын ч вабы» мәтни, 337, 339, 341-чи чалыш малар үзәриндә иш — 1 с. 11. § 5 «Нефтчи Гурбан» мәтни, 344, 34 349-чу чалышмалар үзәриндә иш— 1 с. 12. § 55. «Олга Скороходов мәтни, 355, 356-чы чалышмалар үз риндә иш — 1 с. 13. § 56. «Фируз мәтни, 357, 358-чи чалышмалар үз риндә иш — 1 с. 14. § 57. «Мәкту јетишмәди» мәтни, 362, 363-чү ч лышмалар үзәриндә иш — 1 15. § 58. «Китаба һәвәс» мәтни, 37 чи чалышма үзәриндә иш — 1 16. 371, 372-чи чалышмалар үзәри дә иш — 1 с.

●

Баш редактор: **Зәһра ӘЛИЈЕВА.**
Редактор: **Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.**
Редаксија һеј'әти: **Ә. Абдуллајев, А. Бабајев, А. Гурбанов, Ә. Әлијев, Р. Абдуллајев, Ч. Әһмәдов, Ш. Микајылов, Б. Нәбијев, Ә. Рәһимова, А. Тәһмасиб.**

Техники редактор вә корректор: **Жалә Мустафајева.**

Јығылмаға верилмиш 10. 04. 84. Чапа имзаланмыш: 18. 07. 84. Кағыз форматы 70×108$^1/_{16}$=2,0 кағыз вәрәги. Кағыз: тип № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,0 физики чап вәрәги. 5,6 шәрти чап вәрәги. 5,6 мүәллиф вәрәги
ФГ 07975. Сифариш 3305. Тираж 14.322.

Редаксијанын үнваны: 370000. Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58. Телефонлар 93-13-45, 32-37-33.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјаты.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

25 гэп. 76302

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner